

ΟΥΥΜ

Ο

ΣΚΕΨΕΙΣ

**Ιστορική
μνήμη**

ΜΑ

MATTHIAS HEYL

**«Silence is no longer
here because of us».
Σχετικά με
το δικαίωμα να
γνωρίζουμε**

MARIA ΜΠΗΤΑΚΟΥ

**Προσεγγίζοντας την
Ιστορική Μνήμη στο
ελληνικό σχολείο**

BATSHEVA DAGAN

**Ρωτήστε
σήμερα! Υπάρχει
παιδαγωγική της
Σοά;**

ΤΕ

Έκδοση του
Ελληνογερμανικού
Ιδρύματος Νεολαίας ΕΓΙΝ

Σκέψεις Ιστορική μνήμη

DEUTSCH-GRIECHISCHES
JUGENDWERK
ΕΛΛΗΝΟΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΝΕΟΛΑΙΑΣ

- 5 Πρόλογος
- 9 **Matthias Heyl**
«Silence is no longer here because of us».
Σχετικά με το δικαίωμα να γνωρίζουμε
Σύγχρονη ιστορικοπολιτική αγωγή για τα μαζικά
εγκλήματα των εθνικοσοσιαλιστών
- 35 **Μαρία Μπιτάκου**
Προσεγγίζοντας την Ιστορική Μνήμη στο
ελληνικό σχολείο
Η εμπειρία μιας εκπαιδευτικού
- 47 **Batsheva Dagan**
Ρωτήστε σήμερα! Υπάρχει παιδαγωγική
της Σοά;

Πρόλογος

Το Ελληνογερμανικό Ίδρυμα Νεολαίας (ΕΓΙΝ) είναι ένας διεθνής οργανισμός, ο οποίος ιδρύθηκε από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και την Ελληνική Δημοκρατία για να ενισχύσει τις ελληνογερμανικές ανταλλαγές νέων. Τον Απρίλιο 2021 το ΕΓΙΝ ξεκίνησε την λειτουργία του στη Λειψία και στη Θεσσαλονίκη και χάρη σ' αυτό όσο το δυνατόν περισσότεροι νέοι θα έχουν την ευκαιρία να συναντηθούν, να γνωριστούν ουσιαστικά μεταξύ τους και να ανταλλάξουν απόψεις αλλά και εμπειρίες από την καθημερινότητά τους. Μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να δημιουργηθεί μια κοινή βάση για την αλληλοκατανόηση και να δώσει ζωή στην ευρωπαϊκή ιδέα. Για τις ανταλλαγές νέων που χρηματοδοτούνται από το ΕΓΙΝ δεν υπάρχουν θεματικά κριτήρια. Οι οργανώσεις-εταίροι διαμορφώνουν από κοινού και με τη συμμετοχή των νέων ένα κοινό πρόγραμμα, το οποίο πραγματοποιείται είτε στην Ελλάδα είτε στη Γερμανία κι έτσι τα θέματα που πραγματεύονται είναι τόσο ποικιλόμορφα, όσο και οι νέοι που συμμετέχουν στις ανταλλαγές.

Η ιδέα πίσω από τις «Σκέψεις του ΕΓΙΝ» είναι να ζει η αρχή της συνεργασίας και σε έντυπη μορφή. Σ' αυτές παρουσιάζονται η ελληνική και η γερμανική οπτική σε θέματα, που απασχολούν το σύμπαν του ΕΓΙΝ, και στις δύο γλώσσες και σας προ(σ)καλούν να αντιπαρατεθείτε μαζί τους. Αυτές οι σκέψεις δεν έχουν την αξίωση να εξαντλήσουν τις σχετικές θεματικές, ούτε να αποτελέσουν την τελευταία λέξη. Εξάλλου, μόνο όταν ερχόμαστε σε διάλογο μεταξύ μας, μπορούμε να καταλάβουμε ο ένας τον άλλον.

Η πρώτη αυτή «σκέψη» αφορά την εργασία με την ελληνογερμανική ιστορική μνήμη και βασίζεται στα

συμπεράσματα του προγράμματος «θυμόμαστε για το αύριο», το οποίο επιχορηγήθηκε κατά τα έτη 2021 και 2022 από το Ομοσπονδιακό Υπουργείο για την οικογένεια, την τρίτη ηλικία, τις γυναίκες και τη νεολαία και έφερε κοντά εμπειρογνώμονες και ειδικούς της ιστορικής μνήμης στην Λειψία, τη Θεσσαλονίκη, στο Βέρτομπουργκ και την Αθήνα. Γρήγορα έγινε αντιληπτή η μεγάλη ανάγκη των συμμετεχόντων για δικτύωση και ανταλλαγή εμπειριών μεταξύ τους, καθώς εργάζονται υπό πολύ διαφορετικές δομικές συνθήκες και αντιμετωπίζουν διαφορετικές προκλήσεις στις χώρες τους. Στη Γερμανία εξακολουθούν να μην είναι ευρέως γνωστά τα εγκλήματα της γερμανικής Κατοχής από το 1941 έως το 1944, ακόμα και μετά τις προσπάθειες που κάνουν ορισμένες πρωτοβουλίες από το 2010 για να αλλάξει αυτό. Στην Ελλάδα, από την άλλη, η ενασχόληση με το θέμα της γερμανικής Κατοχής είναι πολιτικά φορτισμένη και ο φόβος της παραποίησης των ιστορικών γεγονότων θεωρείται μεγάλος κίνδυνος.

Ο Δρ. Matthias Heyl, διευθυντής του τμήματος εκπαίδευσης του ιστορικού τόπου μνήμης του Ραβενσμπρουκ, υπερασπίζεται το δικαίωμα των νέων στη γνώση.

Η Μαρία Μπιτάκου, η οποία ως καθηγήτρια στο Παλαιό Φάληρο αναζητά τρόπους για να ενσωματώσει την ιστορική μνήμη στην σχολική καθημερινότητα, γράφει για τις ιδιαίτερες προκλήσεις της ελληνογερμανικής ιστορικής μνήμης στην Ελλάδα.

Η Batsheva Dagan, η οποία επέζησε από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ράβενσμπρουκ και του Άουσβιτς και αργότερα ασχολήθηκε ως παιδοψυχολόγος με το ερώτημα εάν και κατά πόσο μπορεί να μιλήσει κανείς με τα παιδιά για το Ολοκαύτωμα, εξιστορεί τα συμπεράσματά της από την πολυετή διεθνή εργασία με τους νέους ως επιζήσασα.

Και οι τρεις συμβάλλουν με τις προοπτικές τους στο να κατανοήσουμε λίγο καλύτερα, τι περιλαμβάνει η ενασχόληση με την ελληνογερμανική ιστορική μνήμη σε σχέση με τους νέους.

Ευχόμαστε να σας συνεπάρει η ανάγνωση!

Γεράσιμος Μπέκας & Μαρία Σαρηγιαννίδου
Γενικοί Γραμματείς
Ελληνογερμανικό Ίδρυμα Νεολαίας

**«Silence is no longer
here because of us».
Σχετικά με το δικαίωμα
να γνωρίζουμε**

Σύγχρονη ιστορικο-
πολιτική αγωγή για
τα μαζικά εγκλήματα
των εθνοσο-
σιαλιστών

Εδώ και μερικά χρόνια συζητιέται το πώς θα αλλάξει η κουλτούρα της μνήμης όταν κάποτε δεν θα υπάρχουν πλέον επιζώντες των μαζικών εγκλημάτων των εθνικοσοσιαλιστών. Παρ' όλα αυτά, τόσο στη σχολική όσο και την εξωσχολική πρακτική υπάρχουν πολλά παραδείγματα εξαιρετικών παιδαγωγικών προγραμμάτων στα οποία οι μάρτυρες της περιόδου εκείνης είτε δεν συνέβαλα καθόλου, είτε συνέβαλαν μόνο έμμεσα. Ήταν πάντα η εξαίρεση στον κανόνα – ακόμα και στους ίδιους τους τόπους μνήμης – το να μπορούμε να συμπεριλάβουμε επιζώντες στη δουλειά μας με τους εφήβους και τους νεαρούς ενήλικες.

Ο Dr. Matthias Heyl, M.A., γεν. 1965, διευθύνει από το 2002 το εκπαιδευτικό τμήμα του τόπου μνήμης του Ράβενσμπρουκ και διατελεί παιδαγωγικός διευθυντής της Internationale Jugendbegegnungsstätte Ravensbrück [Διεθνής Τόπος Συνάντησης Εφήβων Ράβενσμπρουκ]. hey1@ravensbrueck.de · www.ravensbrueck.de · www.hey1-online.eu

Το «Ravensbrücker Generationenforum» συναντά το «Sound in the Silence»

Στο Μνημείο Ράβενσμπρουκ, η συνεργασία αυτή υπήρξε καθοριστική τα περασμένα χρόνια. Το 2005 το Ίδρυμα Dr. Hildegard Hansche, του οποίου η ονοματοδότρια και ιδρύτρια ήταν η ίδια επιζήσασα του γυναικείου στρατοπέδου συγκέντρωσης, αποφάσισε να εγκαινιάσει ένα διαγενεακό φόρουμ για το Ράβενσμπρουκ, το «Ravensbrücker Generationenforum», → σελ. 32 Β κατά τη διάρκεια του οποίου 50 έφηβοι θα είχαν την ευκαιρία μιας ουσιαστικής συζήτησης με επιζώντες. Στο πέρας των ετών αναπτύχθηκε γύρω από αυτή την ετήσια συνάντηση μια ζωντανή πρακτική. Κατά κανόνα, τέσσερις επιζώντες έρχονται για να περάσουν τέσσερις μέρες με τους συμμετέχοντες. Το πρώτο βράδυ, αφού οι έφηβοι και νεαροί ενήλικες έχουν ξεναγηθεί στον τόπο μνήμης, τους συστήνονται οι επιζώντες. Η ομάδα του εκπαιδευτικού τμήματος του τόπου μνήμης και το Ίδρυμα Hansche γνωρίζουν πια εδώ και πολλά χρόνια την Batsheva Dagan (γεν. 1925), τη Selma van de Perre (γεν. 1922), την Emmie Arbel (γεν. 1937) και τη Judith Vargas (γεν. 1927), κι έτσι οι πρώτες κιάλας συζητήσεις που γίνονται με τη συμμετοχή όλων των συμμετεχόντων χαρακτηρίζονται από εγκαρδιότητα, ενδιαφέρον και αισθήματα φιλίας. Οι τέσσερις γυναίκες δεν συστήνονται μόνο ως επιζήσασες, αλλά παρουσιάζονται οι ζωές τους πριν, μέσα στο και μετά το Ράβενσμπρουκ. Οι συμμετέχοντες έχουν έπειτα την ευκαιρία να γραφτούν σε μία από τις ομάδες συζήτησης, στο πλαίσιο των οποίων τα επόμενα δύο πρωινά θα μιλήσουν διεξοδικά με τις επιζήσασες. Ωστόσο, έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν αυτές τις γεμάτες ζωή γυναίκες και κατά τη διάρκεια των γευμάτων

και των υπόλοιπων δραστηριοτήτων. Η Batsheva ανοίγει, κατά κανόνα, τον κύκλο των συστάσεων με ένα από τα ποιήματά της:

Σ' εκείνους που διστάζουν να ρωτήσουν

*Ρωτήστε σήμερα,
γιατί το σήμερα
είναι το χθες
του αύριο.*

*Ρωτήστε σήμερα,
γιατί αύριο
θα ανακαλύψετε ξαφνικά
πως είναι ήδη αργά!*

*Ρωτήστε σήμερα,
γιατί σήμερα
υπάρχουν ακόμη μάρτυρες!*

*Ρωτήστε σήμερα,
γιατί αύριο θα 'ναι πια μόνο βιβλιογραφία
κι ιστορική ερμηνεία.*

*Εκείνο που θα λείπει όταν θα 'ρθει το αύριο
είναι τα βλέμματα που διασταυρώνονται, η απόκριση
μια απάντηση σε κάθε ερώτηση
με λέξεις ή με εκφράσεις του προσώπου.*

*Ρωτήστε άλλη μια φορά!
Ρωτήστε ξανά και ξανά!
Τώρα είναι η στιγμή!
Το χθες δεν θα ξαναρθεί.¹*

Με αυτά τα λόγια παρακινεί τους συμμετέχοντες να ρωτήσουν, περιγράφει την ιδιαίτερη συνθήκη του να μπορείς να κάνεις ερωτήσεις στους μάρτυρες εκείνης της περιόδου, έχοντας ωστόσο επίγνωση ότι η δυνατότητα αυτή δεν θα υπάρχει πάντα.

Στο «Ravensbrücker Generationenforum 2017» μία από τις επιζήσασες κατέρρευσε κατά τη διάρκεια της συνάντησης και χρειάστηκε να διακομιστεί στο νοσοκομείο. Τότε καταλάβαμε ότι το να ζητάμε από αυτές τις τόσο αγαπητές σε μας γυναίκες να υφίστανται την ταλαιπωρία ενός μακρινού ταξιδιού, την επιστροφή στο αλλοτινό στρατόπεδο συγκέντρωσης αλλά και τις ενδελεχείς συζητήσεις, έπρεπε να γίνεται μόνο υπό όρους. Είχα λόγο που ανέφερα παραπάνω το έτος γέννησης κάθε επιζήσασας. Οι «Ladies», όπως τους απευθύνονται οι συμμετέχοντες με στοργή και με σεβασμό, είναι σήμερα 97, 94, 92 και 82 ετών. Έτσι, η ομάδα του Ιδρύματος Hansche και το εκπαιδευτικό τμήμα του Ράβενσμπρουκ συμφώνησαν να διοργανώσουν ένα τελευταίο «Ravensbrücker Generationenforum» το 2018 και να ρωτήσουν τις επιζήσασες αν θα ήθελαν να συνεργαστούν μαζί μας για ένα πείραμα.

Στον χώρο της κουλτούρας της μνήμης συζητιέται εδώ και αρκετό καιρό η στροφή από την «επικοινωνιακή» ή «κοινοποιηθείσα» στην «πολιτισμική μνήμη». Η «πολιτισμική μνήμη» θα χαρακτηρίζει την κουλτούρα της μνήμης όταν οι ζωντανές φωνές των επιζώντων δεν θα μπορούν πλέον να ακουστούν. Σκεφτήκαμε, λοιπόν, ότι θα θέλαμε να διαμορφώσουμε αυτήν τη μετάβαση μαζί με τους επιζώντες.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στο 2006. Λίγο νωρίτερα, ο κινηματογραφιστής από το Αμβούργο Jens Huckeriede αποφάσισε να

ερευνήσει την ιστορία των «Αδελφών Wolf», μιας εβραϊκής οικογένειας που είχε ένα θέατρο στην πλατεία Σπίλμπουντεν του Αμβούργου, όπου ανέβαζε παραστάσεις λαϊκού θεάτρου στην Κάτω Γερμανική γλώσσα, διανοημένες με μουσικά και κινηματογραφικά μέρη. Κατά τη διάρκεια των ερευνών του, ο Huckeriede έπεσε πάνω στον ράπερ Dan Wolf στις ΗΠΑ, ο οποίος ελάχιστα γνώριζε για τους καλλιτεχνικά δραστήριους προγόνους του. Ο Dan ήρθε με τον συνάδελφό του Tommy Shepherd στο Αμβούργο, και ο Jens Huckeriede έφερε σε επαφή τους Αμερικανούς ράπερ με την πλούσια μουσική σκηνή της χανσεατικής πόλης. Προέκυψαν μια ταινία και ένα CD, όπου σύγχρονοι μουσικοί ερμηνεύουν τα τραγούδια των «Αδελφών Wolf». Επειδή συνεργάστηκα μεταξύ 1996 και 2002 με τον Huckeriede, μάθαινα, εξ αποστάσεως έστω, τι διαδραματίστηκε στη συνεργασία αυτή.

Στο «Ravensbrücker Generationenforum» αποκλύφθηκε κατά τις βραδινές συναντήσεις πως υπήρχαν όχι ένας, αλλά τρεις ράπερ μεταξύ των συμμετεχόντων, κι έτσι γεννήθηκε η ιδέα να προκηρύξουμε ένα εργαστήριο με τίτλο «HistoryHipHop», στο οποίο ράπερ, μπρέικερ και «χορευτές του δρόμου» από το Βερολίνο και το Μπρέντενραϊχε θα είχαν την ευκαιρία να συναντηθούν με τους Αμερικανούς ράπερ Dan και Tommy. Ο Jens Huckeriede έφερε και τον ράπερ από το Αμβούργο «Mad Max». Ένα Σαββατοκύριακο τον Σεπτέμβριο του 2006, δημιουργήθηκε έτσι μια παράσταση που παρουσιάστηκε την αμέσως επόμενη Τρίτη στον πολυχώρο Fürstenberg. Η παράσταση έκλεινε με το κομμάτι «Stateless» του Dan που είχε ως θέμα τις «γερμανοεβραϊκές του ρίζες». Πολλοί ενήλικες πίστευαν ότι αυτά τα δύο δεν μπορεί να ταιριάζουν: το Ράβενσμπρουκ και η ραπ. Κι όμως, ταίριαζαν. Ο Jens Huckeriede κατέγραψε

με την κάμερα το εγχείρημα, αλλά δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει την ταινία του πριν από τον αιφνίδιο θάνατό του. Μια σύνθεση των σεκάνς που υπήρχαν στο φιλμ, την οποία έκανα με τη σύμφωνη γνώμη όλων των συμμετεχόντων, μπορεί να δει κανείς στο Youtube. → [σελ. 32Α](#)

Αφού ο τόπος μνήμης Ράβενσμπρουκ βρήκε το θάρρος να προχωρήσει σε αυτό το τότε ακόμη ριψοκίνδυνο, πειραματικό εγχείρημα, η ιδέα συνεχίστηκε στον τόπο μνήμης Νόιενγκαμε και σύντομα, με την υποστήριξη του συνοικιακού, πολιτιστικού κέντρου και του Ευρωπαϊκού Δικτύου Μνήμης και Αλληλεγγύης (European Network for Remembrance und Solidarity), περιόδευσε με τον τίτλο «Sound in the Silence» [«Ήχος στη σιωπή»]. Το 2017 επέστρεψε με αυτή τη μορφή στο Ράβενσμπρουκ. Η συγκεκριμένη εκδοχή καταγράφηκε επίσης με την κάμερα. → [σελ. 32Γ](#)

Γεννήθηκε τότε η ιδέα να συνδυαστούν το «Ravensbrücker Generationenforum» του 2018 με το «Sound in the Silence». → [σελ. 33Α](#) Οι καλλιτέχνες ενθουσιάστηκαν αμέσως με την ιδέα, όπως και οι επιζήσασες ήθελαν να συμμετάσχουν σε αυτό το πείραμα. Η Batsheva, βέβαια, έδειξε να διστάζει λίγο όταν ο Tommy τη ρώτησε αν μπορεί να ραπάρει το ποίημά της «Ρωτήστε σήμερα». Στο τέλος, του έδωσε την άδεια, κι έτσι οι στίχοι της Batsheva συμπεριλήφθηκαν στην τελική παράσταση.

Έναν μήνα μετά την παράσταση, η Batsheva έγραψε σε ένα e-mail από το Ισραήλ ότι είχαμε ξεκινήσει μαζί για να αναζητήσουμε μια νέα μορφή ανάμνησης, κι ότι το εγχείρημα πέτυχε. Έγραψε ακόμη ότι ένιωθε πιο πλούσια εσωτερικά και πως είχε μοιραστεί αυτόν τον ψυχικό πλούτο με άλλους. Στο τέλος, αναρωτιόταν: «Τι θα μας φέρει το επόμενο διαγενεακό φόρουμ;»

Έτσι, το 2019 πραγματοποιήθηκε για δεύτερη φορά το «Ravensbrücker Generationenforum» meets «Sound in the Silence». → [σελ. 33 Β](#) Η Selma, η Batsheva και η Emmie είπαν στο τέλος ότι θα συμμετάσχουν και το 2020, και η Judith, που το 2019 δεν μπόρεσε να είναι μαζί μας για λόγους υγείας, μας διαβίβασε μέσω της εγγονής της Diana ότι την επόμενη χρονιά θα έπαιρνε πάλι μέρος.

Για μένα, είναι πολλοί οι παράγοντες που καθιστούν το εγχείρημα αυτό πολύτιμο:

- Η ενεργή συμμετοχή των τεσσάρων γυναικών που επέζησαν από το στρατόπεδο συγκέντρωσης επιτρέπει στους συμμετέχοντες να μάθουν «ιστορία από πρώτο χέρι» – ιστορία που πλαισιώνεται από τις επιστημονικά τεκμηριωμένες γνώσεις της ομάδας του εκπαιδευτικού τμήματος.
- Οι συμμετέχοντες έρχονται στον τόπο μνήμης όχι στο πλαίσιο του σχολικού προγράμματος αλλά οικειοθελώς, στις καλοκαιρινές τους διακοπές.
- Την πρωτοβουλία του εγχειρήματος είχαν ο τόπος μνήμης του Ράβενσμπρουκ, η ΜΟΤΤΕ, το Τοπικό Γραφείο για την Εκπαίδευση, την Ένταξη και τη Δημοκρατία του κρατιδίου Μεκλεμβούργου-Δυτικής Πομερανίας (RAA Mecklenburg-Vorpommern) και το Ίδρυμα Hansche, με άλλα λόγια πρόκειται για εξωσχολικούς φορείς και χορηγούς.
- Η ομάδα των έμπειρων καλλιτεχνών με τον καλλιτεχνικό διευθυντή Dan Wolf, τη χορεύτρια Kat Rampackova, τη ράπερ Lena Stoehrfaktor και τον audio artist Christian W. Find είναι σε θέση να εμφυσήσει σε λίγες μόνο μέρες την απαραίτητη αυτοπεποίθηση στους συμμετέχοντες ώστε να τολμήσουν να παρουσιάσουν μια παράσταση στο κοινό.

- Οι συμμετέχοντες δεν παίρνουν μαθήματα ιστορίας αλλά ασχολούνται ενεργά με την ιστορία. Δουλεύοντας την παράσταση μπορούν να αναζητήσουν διαφορετικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης ώστε να «μιλήσουν» για τις γνώσεις, τις αντιλήψεις, τα συναισθήματα και τη στάση τους απέναντι στην ιστορία.

Τα επόμενα τρία χρόνια, το εγχείρημα θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί με την οικονομική υποστήριξη της Εντεταλμένης της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης της Γερμανίας για Πολιτιστικά Θέματα και Μέσα Ενημέρωσης, στο πλαίσιο του προγράμματος στήριξης «Jugend erinnert» [«Η νεολαία θυμάται»]. Έτσι, θα δοθεί η ευκαιρία σε φοιτητές που θα ακολουθήσουν το επάγγελμα του εκπαιδευτικού και το επάγγελμα του κοινωνικού λειτουργού να συναντηθούν, όσο αυτό είναι ακόμη δυνατό, με επιζώντες και να αναπτύξουν μια παράσταση η οποία θα παρουσιαστεί στο Ράβενσμπρουκ και σε έναν άλλο χώρο. Μια ιδέα που υπάρχει πίσω από τη συμμετοχή φοιτητών είναι το εγχείρημα να αποκτήσει πολλαπλασιαστές για αυτήν την πρωτοποριακή μορφή ενασχόλησης με την ιστορία. Προσωπικά, όμως, με ενδιέφερε επίσης να σκεφτούμε μαζί με τους φοιτητές ποια μπορεί να είναι η συμβολή των μορφών πολιτιστικής εκπαίδευσης σε μια ιστορική-πολιτική αγωγή. Επιθυμία μας είναι να εξασφαλιστούν πόροι από άλλες πηγές ώστε να διοργανώσουμε και από μια φθινοπωρινή εκδοχή για νέους από το Βρανδεμβούργο, το Μεκλεμβούργο-Δυτική Πομερανία, το Αμβούργο και το Βερολίνο, στην οποία οι φοιτητές θα μπορούν πάλι να πάρουν μέρος ως συμμετέχοντες παρατηρητές, ώστε να συμπεριληφθούν σε μια επιστημονική αξιολόγηση.

Το «Ravensbrücker Generationenforum», που χαρακτηρίζεται «εγχείρημα-φάρος», οδεύει προς την ολοκλήρωσή του όσον αφορά τη μορφή που είχε μέχρι τώρα. Ωστόσο, μια και ήδη άνθρωποι που ανήκουν στη δεύτερη και την τρίτη γενιά των επιζώντων συμμετέχουν στο εγχείρημα όχι ως πιθανοί αντικαταστάτες, αλλά με σκοπό την υποστήριξη των επιζώντων – για παράδειγμα, η ανιψιά της Emmie είπε ότι το «Sound in the Silence» τής έδωσε για πρώτη φορά την ευκαιρία να «εκφραστεί» από τη θέση της δεύτερης γενιάς –, είναι πιθανό να υπάρξουν νέες μορφές που θα δώσουν ζωή στη λέξη «διαγενεακό φόρουμ» σε μια πιο μόνιμη βάση. Οι φάροι δεν είναι μόνο μοναχικά κτίρια που ορθώνονται στο τοπίο αλλά και τοπόσημα, που εκτός από το να λάμπουν και να φωτίζουν βρίσκονται εκεί για να δείχνουν τον δρόμο.

Σύντομη θεωρητική παρέκβαση:

Η «πολλαπλή στροφή προς το υποκείμενο»

Η πολυπρισματική θεώρηση στη βιογραφική και την καταστασιακή συγκεκριμενοποίηση δίνει τη δυνατότητα της «στροφής προς το υποκείμενο», όπως την εισήγαγε ο Theodor W. Adorno.² Η «στροφή προς το υποκείμενο», όπως γράφει ο Kurt Brendler, επιτρέπει τη «στοχαστική στροφή στον εαυτό και την κατανόηση της ενοχής» ως «ανάκτηση της απόστασης προς τους θύτες και τα θύματα μέσω της κατανόησης των ψυχολογικών μηχανισμών και των ηθικών επιπτώσεων της αδιαφορίας, της δειλίας και της καταστροφικότητας – τη συνειδητοποίηση του ιδίου δυναμικού παρακίνησης που δείχνει συμπάθεια προς τους θύτες».³

Αυτή η «στοχαστική στροφή» περιλαμβάνει όμως μια δεύτερη «στροφή προς το υποκείμενο» στην

παιδαγωγική διαδικασία αγωγής και επεξεργασίας του παρελθόντος: με άλλα λόγια, οι διδασκόμενοι πρέπει να γίνονται αντιληπτοί ως υποκείμενα. Αυτό σημαίνει ότι η παιδαγωγική επεξεργασία της ιστορίας του εθνικοσοσιαλισμού και των εγκλημάτων του πρέπει να έχει σαφή προσανατολισμό προς το υποκείμενο, να αντανακλά τα ενδιαφέροντα των συμμετεχόντων και να ανταποκρίνεται σε αυτά. Επομένως, τα ενδιαφέροντά τους θα αποτελούν μία από τις αφητηρίες κάθε επεξεργασίας και κάθε προγράμματος.

Ήδη στη «Συναίνεση του Μπόιτελσμπαχ» (*Beutelsbacher Konsens*) του 1976 διατυπώθηκε αναφορικά με τον «προσανατολισμό στους μαθητές» ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες θα πρέπει στην πολιτική αγωγή να μπορούν να αναλύσουν μια πολιτική κατάσταση και τα συμφέροντά τους, αλλά και να αναζητήσουν μέσα και τρόπους ώστε να επηρεάσουν την υφιστάμενη πολιτική κατάσταση έτσι ώστε να υπηρετεί τα δικά τους συμφέροντα. Από αυτό συνάγεται για την ιστορικοπολιτική αγωγή η αναγκαιότητα να οδηγήσει τους νέους να αναλύσουν μια ιστορική κατάσταση και τη δική τους σχέση με αυτήν, για να μπορέσουν να αναζητήσουν μέσα και τρόπους ώστε να βρουν τη δική τους στάση στην υφιστάμενη ιστορική κατάσταση προς όφελος των δικών τους συμφερόντων. Όσον αφορά τη διαφωνία μεταξύ εξομάλυνσης και αντιπαράθεσης, στο Μπόιτελσμπαχ συμφωνήθηκε πως ό,τι είναι πεδίο διένεξης στην επιστήμη και την κοινωνία θα πρέπει και στο μάθημα να παρουσιάζεται ως τέτοιο. Έκτοτε, ο κριτικός στοχασμός, οι αντικρουόμενες απόψεις για ένα θέμα και η διαλεκτική σκέψη αποκτούν ολοένα μεγαλύτερη σημασία στην ιστορικοπολιτική αγωγή. Η αξίωση μιας απαγόρευσης της επιβολής γνώμης και της κατήχησης

(*Überwältigungs- und Indoktrinationsverbot*), στην οποία τότε δόθηκε προτεραιότητα, έχει εξίσου μεγάλη βαρύτητα λαμβάνοντας υπόψη τις πρωτοφανείς διαστάσεις της ιστορίας εγκλημάτων του εθνικοσοσιαλισμού: Σύμφωνα με αυτήν, απαγορεύεται να επιβάλει κανείς – με όποιον τρόπο κι αν το κάνει – στους εφήβους επιθυμητές απόψεις εμποδίζοντάς τους έτσι να σχηματίσουν αυτόνομα τη δική τους άποψη.

Για μένα το σημαντικό εντέλει είναι ο πολλαπλός προσανατολισμός προς το υποκείμενο να καθοριστεί στην ιστορικοπολιτική αγωγή ως ένα αδιαπραγμάτευτο και απαρέγκλιτο πρότυπο παιδαγωγικής πρακτικής όσον αφορά τους τόπους μνήμης. Όπως οι τόποι μνήμης που παραπέμπουν σε μια ιστορία εγκλημάτων, βιωμάτων βίας και άσκησης βίας έχουν χρέος έναντι των θυμάτων ως υποκειμένων, έτσι και η παιδαγωγική πρακτική των τόπων μνήμης έχει χρέος να αποδίδει σε όλους τους εμπλεκόμενους στην εκπαιδευτική διαδικασία τον σεβασμό του καθεστώτος τους ως υποκειμένων – τόσο σε εκείνους, η ιστορία των οποίων είναι αντικείμενο της επεξεργασίας, όσο και σε εκείνους μαζί με τους οποίους πραγματοποιείται η επεξεργασία αυτή, δηλαδή δασκάλους και δασκάλους, εφήβους και έφηβες, προσωπικό των τόπων μνήμης. Αυτό περιλαμβάνει και το απαιτούμενο ανοιχτό πνεύμα ώστε όχι μόνο να εκτεθεί κανείς στον κίνδυνο της αντιπαράθεσης αλλά και να καταστήσει ορατό και διαπραγματεύσιμο το αμφιλεγόμενο στοιχείο – κάτι που δεν μπορεί παρά να προκύψει μέσα από την ετερογένεια των αξιώσεων. Όπως γράφει ο Sutor: «Αυτή καθαυτή η λογική και η επικοινωνιακή αξίωση της πολιτικής αγωγής» μπορεί «να εκπληρωθεί μόνο εάν ο υποκειμενικός στοχασμός γίνει και διυποκειμενικός στοχασμός, δηλαδή εάν οι συμμετέχοντες είναι ικανοί

και διατεθειμένοι να ανταλλάξουν και να αλλάξουν οπτικές γωνίες, και πέραν αυτού, εάν γίνει μια υπέρβαση του βιωματικού ορίζοντα της ομάδας στην προσπάθεια να γνωρίσει κανείς τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στην ιστορία ενός ατόμου και στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις». ⁴ Άλλωστε, συνεχίζει ο Suter, στόχος κάθε «προσανατολισμού της πολιτικής αγωγής στο υποκείμενο», που «χαρακτηρίζεται και ως προσανατολισμός προς το βίωμα και τους συμμετέχοντες», είναι να «απελευθερώσει τους συμμετέχοντες από τον παιδαγωγικό αντικειμενικό τους ρόλο, να τους ωθήσει προς την άρθρωση και τον στοχασμό των δικών τους απόψεων, των εμπειριών τους, της ιστορίας τους, έτσι ώστε να αναδειχθεί παράλληλα ρητά και το συναισθηματικό στοιχείο». ⁵

Αυτό προϋποθέτει και έναν υψηλού επιπέδου παιδαγωγικό επαγγελματισμό, που απειλείται να ζημιωθεί λόγω της συνεχούς υπερβολικής επιβάρυνσης – μεταξύ άλλων, και στο πεδίο της παιδαγωγικής των τόπων μνήμης. Στον επαγγελματισμό ανήκει επίσης όχι μόνο να σέβεται κανείς τα όρια των άλλων, αλλά να γνωρίζει και να σέβεται και τα δικά του όρια. Και πάλι, προς έκπληξή μου, οι πολύ αξιόλογες συνάδελφοί μου Verena Haug και Barbara Thimm επιβεβαιώνουν και διατυπώνουν λεπτομερώς μέρος αυτού του σεναρίου:

«Ο εκπαιδευτικός στόχος των τόπων μνήμης απαιτεί, ωστόσο, να «μιλήσει» κανείς στους αποδέκτες και σε προσωπικό επίπεδο, ειδικότερα στο επίπεδο των αντιλήψεων, και όχι να περιορίζεται στην απλή μετάδοση γνώσεων. Η εικόνα της ιστορίας που παρουσιάζεται, να μην πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο πολυφωνική, να επιτρέπει στοχαστικές ερμηνείες, αλλά πρέπει και να αφήνει να διαφανεί η ιστορία ως κατασκεύασμα. Αυτή η μάθηση «για» την ιστορία δεν είναι αυτοσκοπός,

αλλά κυρίως προϋπόθεση για άλλους μαθησιακούς στόχους. Πρέπει αφενός να κάνει δυνατή την ανάμνηση με την έννοια ενός συναισθηματικού και ανιδιοτελούς ενδιαφέροντος για τα θύματα, και αφετέρου να οδηγεί σε διαπιστώσεις που έχουν σημασία στο παρόν. Αυτήν τη στιγμή οι διαπιστώσεις αυτές έχουν να κάνουν κυρίως με την ανάπτυξη και την ενίσχυση δημοκρατικών αξιών και αντιλήψεων, δημοκρατικών τρόπων συμπεριφοράς αλλά και την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανοχής ως βάσεων για μια ειρηνική συνύπαρξη. Συνοψίζοντας, διακρίνονται τρεις κύριοι στόχοι της παιδαγωγικής των τόπων μνήμης: Πρώτα απ' όλα, η μετάδοση ιστορικών συσχετισμών, που οφείλουμε στις ιστορικές-επιστημονικές γνώσεις μας γύρω από τον συγκεκριμένο τόπο και που θα πρέπει να ενθαρρύνουν συλλογισμούς γύρω από το ότι η ιστορία κατασκευάζεται αλλά και το πώς αντιμετωπίζεται κοινωνικά ο τόπος αυτός. Δεύτερον, μέσω της παρουσίασης βιογραφιών και του τονισμού ορισμένων πεπρωμένων πρέπει να προωθηθεί η ικανότητα ενσυναίσθησης όσον αφορά τα θύματα των εθνικοσοσιαλιστικών διωγμών. Τρίτον, η εξέταση του ιστορικού γίνεσθαι, των αιτίων και των συνεπειών του, αλλά και των ερωτημάτων που μπορεί να αναδυθούν μέσα από αυτό για το παρόν, πρέπει να ενθαρρύνει την ανάπτυξη δημοκρατικών πεποιθήσεων και αξιών, καθώς και τη δημοκρατική, κοινωνική και πολιτική δράση.⁶

- Βάσει της πρακτικής εμπειρίας μου, ισχυρίζομαι ότι:
1. Η προσπάθεια πρόκλησης ενσυναίσθησης στο πλαίσιο μιας παιδαγωγικής προσέγγισης που εστιάζει στο συναίσθημα, απλώς δεν λειτουργεί, κι αυτό επειδή
 - α) ξυπνά το δυναμικό αντίστασης των εφήβων εναντίον μιας έξωθεν χορογραφίας των συναισθημάτων

των – μια τρόπον τινά υγιής στάση και ένα εντελώς φυσιολογικό ψυχικό ανακλαστικό έναντι των προσπαθειών τρίτων να επιβάλουν τη στάση τους στους εφήβους.

- β) η ίδια η επιβολή συναισθημάτων και στάσεων εκφράζει την έλλειψη, την απουσία, την αποτυχία της ενσυναίσθησης. Η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης προϋποθέτει το να εξασκηθεί κανείς στην ενσυναίσθηση αλλά και να την εισπράξει. Πώς θα αναπτύξουν οι έφηβοι ενσυναίσθηση σε μία κατάσταση, όταν εμείς δεν τους δείχνουμε ενσυναίσθηση ειδικά όταν δικαιούνται να την εισπράξουν;
2. Η προσπάθεια πρόκλησης ενσυναίσθησης στο πλαίσιο μιας παιδαγωγικής προσέγγισης που εστιάζει στο συναίσθημα είναι και ηθικά ανεπίτρεπτη. Ειδικά σε έναν ιστορικό τόπο απόλυτης επιβολής μου φαίνεται εντελώς αθέμιτο
 - α) να θέλει κανείς να χρησιμοποιήσει και να εργαλειοποιήσει τα συντριπτικά βιώματα βίας των θυμάτων και
 - β) να εφαρμόσει τρόπους επιβολής στους νέους ώστε να τους αγγίξει συναισθηματικά.

Η μάθηση σε έναν εξωσχολικό χώρο προσφέρει ευκαιρίες – γενικά, αλλά ειδικότερα εδώ, μια και οι τόποι μνήμης αποτελούν οι ίδιοι απτές, υλικές εγγυήσεις για την ιστορία που τους κατέστησε τόπους μνήμης. Εντούτοις, η επίδραση των παιδαγωγικών προγραμμάτων σε τόπους μνήμης θα μπορούσε να είναι περιορισμένη, μια και κατά κανόνα είναι σύντομης διάρκειας και πραγματοποιούνται εκτός της συνηθισμένης σχολικής ρουτίνας, αλλά για τους εφήβους η προσαρμογή σε τέτοια επαληθευτικά, συμβατικά πλαίσια (συχνά αναφέρονται από τους

ενήλικες: εκκλησιασμός ή επίσκεψη στο νεκροταφείο) είναι τις πιο πολλές φορές δύσκολη ή και αδύνατη, αφού δεν συμμερίζονται πια τέτοιες οικείες για τους ενήλικες συμβάσεις. Η επίσκεψη στον τόπο μνήμης διατρέχει τον κίνδυνο να παρερμηνευτεί ως μια άλλη μορφή της ιστορικής ειδικής παιδαγωγικής και έτσι να χάσει τη δυναμική της.

Ειδικά οι τόποι μνήμης είναι καλό να εγγυώνται στο παιδαγωγικό τους έργο προστατευμένους χώρους για τη συναισθηματική αντίληψη και έκφραση των επισκεπτών και επισκεπτριών τους, χωρίς να κουράζουν – τον εαυτό τους και τους συμμετέχοντες στις ομάδες – με τη διαμόρφωσή τους που υπαγορεύει το συναίσθημα. Αυτό ισχύει για τα «εγχειρήματα-φάρους» όπως και για το «Sound in the Silence», αλλά και για την καθημερινότητα της παιδαγωγικής των τόπων μνήμης.

«All in»

Από το 2015, ακούγεται συχνά πυκνά στον χώρο της πολιτικής το αίτημα να επιβληθεί η υποχρεωτική επίσκεψη όλων των εφήβων, κυρίως όμως των μεταναστών και μεταναστριών, στους τόπους μνήμης. Από πλευράς των πολιτικών, αυτό ήταν αφενός μια απάντηση στην άνοδο του ακροδεξιού χώρου και την αύξηση των ψηφοφόρων του, κι αφετέρου μια απάντηση στα αντισημιτικά περιστατικά στα οποία συμμετείχαν έφηβοι και νεαροί ενήλικες με μεταναστευτικό υπόβαθρο. Το αν οι τόποι μνήμης των στρατοπέδων συγκέντρωσης είναι οι κατάλληλοι χώροι ώστε να κάνουμε τους δεξιούς και αντισημίτες εφήβους πολυπολιτισμικούς και «έθνικ» δημοκράτες είναι αμφίβολο. Το εκπαιδευτικό έργο που γίνεται στους τόπους μνήμης δεν μπορεί να λειτουργήσει ως «θαυματουργή εμφάνιση της Παναγίας στο πλαίσιο της παιδαγωγικής

των τόπων μνήμης». Και το ότι αντισημιτικά περιστατικά συμβαίνουν συνήθως με δράστες χωρίς μεταναστευτικό υπόβαθρο είναι επίσης αναμφισβήτητο.

Συχνά δεχόμαστε τηλεφωνήματα στα μνημεία όπως αυτό μιας καθηγήτριας πανεπιστημίου που βοηθά πρόσφυγες γιατρούς να εκδώσουν άδεια άσκησης επαγγέλματος, η οποία ήθελε να επισκεφτεί με μία από τις τάξεις της το Ράβενσμπρουκ. Είπε διστακτικά για ποιον λόγο ήθελε να έρθει με τους συμμετέχοντες στο σεμινάριο της και αντέδρασε με ανακούφιση σχεδόν όταν ερώτησα ευθέως εάν «με αυτόν τον τρόπο ήθελε να κάνει τους Σύρους πρόσφυγες να αποβάλουν τα αντι-ισραηλινά τους αισθήματα». «Μάλλον μπορείτε να διαβάσετε τη σκέψη των άλλων!» αναφώνησε ανακουφισμένη. Προσπάθησα να της εξηγήσω στην κουβέντα που κάναμε ότι αυτό ήταν πολύ δύσκολο να πετύχει, εφόσον υπάρχει ακόμα για παράδειγμα μια περίπλοκη σύγκρουση στη Μέση Ανατολή η οποία δεν έχει καμία σχέση με το Ράβενσμπρουκ. Περίπου 20.000 από τους συνολικά 150.000 κρατούμενους στο Ράβενσμπρουκ διώχθηκαν ως Εβραίοι. Το εάν η μοίρα τους θα έκανε αντισημίτες επισκέπτες και επισκέπτριες να αμφισβητήσουν τη θέση τους είναι εξίσου αμφιλεγόμενο όσο και η επίδραση της ιστορίας αυτής στη στάση τους σχετικά με την ίδια τη σύγκρουση της Μέσης Ανατολής. Την πρότασή μου να προσφέρει στους νεαρούς και τις νεαρές γιατρούς ένα θέμα που να εστιάζει, για παράδειγμα, στην «Ιατρική στο στρατόπεδο συγκέντρωσης», το οποίο θα είχε σχέση με τα επαγγελματικά τους προσόντα και τα ενδιαφέροντά τους, αρχικά την απέρριψε. Το να αντιμετωπίζουμε με σεβασμό τους επισκέπτες μας σημαίνει, μεταξύ άλλων, και ότι προσπαθούμε να επιλέξουμε προσβάσεις στο θέμα που θα μπορούσαν να τους ενδιαφέρει.

Εν γένει, διατηρώ τις επιφυλάξεις μου για το αν οι τόποι μνήμης των στρατοπέδων συγκέντρωσης είναι κατάλληλος εκπαιδευτικός χώρος για πρόσφυγες που έχουν οι ίδιοι ανάγκη χρόνο και χώρο για να αφηγηθούν τις ιστορίες τους. Όποιος έχει αντιμετωπίσει τον πολιτικό διωγμό, τον πόλεμο και τον θάνατο με τρόπο που μπορεί να προκαλέσει και προκαλεί ψυχικά τραύματα, όπως έχει πει η Annegret Ehmann, έχει ανάγκη να έρθει αντιμέτωπος με τον πόνο και τη δυστυχία που έχει προκαλέσει ο άνθρωπος στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης όσο θα είχε ανάγκη από «μια ακόμη πληγή στο κεφάλι».

Το 2018 ο Ehsan Abri από το εγχείρημα του Κίελου «All in» με έπεισε ότι υπάρχει και άλλος τρόπος. Ο Ehsan ήρθε ο ίδιος ως πρόσφυγας στη Γερμανία και ξεκίνησε με δική του πρωτοβουλία ένα πρόγραμμα προσφύγων ενάντια στον αντισημιτισμό και τον ρατσισμό. Στο πρόγραμμα αυτό συνεργάζεται με το Εβραϊκό Μουσείο Ρέντσμπουργκ, την Εβραϊκή Κοινότητα Κίελου και το Μνημείο Ράβενσμπρουκ. Η συμμετοχή στο πρόγραμμα είναι εθελοντική για τους επισκέπτες των φορέων αυτών και των τόπων μνήμης στο Βερολίνο.

Η επαφή έγινε μέσω του Εβραϊκού Μουσείου Ρέντσμπουργκ, ο διευθυντής του οποίου όσο ήταν φοιτητής εργαζόταν επ' αμοιβή στο μνημείο του Ράβενσμπρουκ και ήξερε ότι εδώ γίνεται εκπαιδευτική δουλειά επί ίσοις όροις, ότι δηλαδή έχουμε επίγνωση των κινδύνων ενός επανατραυματισμού.

Κατά την πρώτη επίσκεψη μιας ομάδας του «All in» διατύπωσα τους βασικούς μου ενδοιασμούς, είπα στους εφήβους και τους νεαρούς ενήλικες ότι είχα συναντήσει πολλούς επιζώντες στο Ράβενσμπρουκ, που χρειαζόνταν οι ίδιοι χρόνο και χώρο για να αφηγηθούν

τις ιστορίες τους και ότι κάποιες από αυτές τις ιστορίες ήθελα να τις μοιραστώ μαζί τους. Έτσι, στην πρώτη μας αναγνωριστική συνάντηση άκουσαν για την Ιστορία μέσα από τις ιστορίες της Selma, της Batsheva, της Judith, της Emmie και άλλων. Κάπου κάπου, οι πρόσφυγες εξέφρασαν την επιθυμία να κάνουν συνδέσεις των δικών τους ιστοριών με τα όσα είχαν ακούσει. Ένας από τους συμμετέχοντες είπε, όταν άκουσε για το ότι τα παραπήγματα του στρατοπέδου είχαν περισσότερο κόσμο απ' ό,τι χωρούσαν, πως ήξερε τι σημαίνει να σε έχουν τσουβαλιάσει με χίλιους ανθρώπους σε έναν πολύ στενό χώρο, πως αυτό το έζησε στο στρατόπεδο στη Λιβύη, χωρίς να θέλει να κάνει μια άμεση σύγκριση. Ένας άλλος εξεπλάγη όταν είδε μια φωτογραφία του στρατοπέδου. «Μα αυτό ήταν πάνω από τη γη!» φώναξε σασιτισμένος. Η δική του εικόνα για τα «στρατόπεδα» ήταν οι φυλακές και τα κέντρα βασανιστηρίων που ήταν σε υπόγειους χώρους στη Συρία.

Αφού περιηγηθήκαμε στους εξωτερικούς χώρους και τις εκθέσεις του τόπου μνήμης, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να βρουν μια ιστορία, ένα αντικείμενο ή έναν τόπο που τους ενδιέφερε ιδιαίτερα, προκειμένου να γράψουν ένα σύντομο κείμενο στη μητρική τους γλώσσα, μια προσωπική αντίδραση ή απόκριση σε αυτό. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων έγραψε το κείμενο πρώτα στα γερμανικά, επειδή πολλοί ήταν αναλφάβητοι στη μητρική τους γλώσσα. Ο στόχος ήταν να ηχογραφηθούν τα κείμενα στο iPad ώστε στο τέλος να προκύψει ένα ακουστικό αρχείο που θα γινόταν τμήμα μιας ακουστικής βιβλιοθήκης και οι δηλώσεις των εφήβων θα ήταν μελλοντικά προσβάσιμες στο Διαδίκτυο. Στο σεμινάριο γεννήθηκε η ιδέα της προσπάθειας να μεταφραστεί κάθε κείμενο σε καθεμία από τις γλώσσες που μιλούσαν οι συμμετέχοντες. Οι πρόσφυγες βοήθησαν ο ένας τον

άλλον ώστε να μεταφραστούν τα κείμενα, κι έτσι στο τέλος ορισμένα από τα σχόλια αυτά υπήρχαν ταυτόχρονα στα αραβικά, τα φαρσί, την νταρί, τη σομαλική γλώσσα, όπως και σε αγγλική και γερμανική εκδοχή.

Αυτό που μου εντυπώθηκε ιδιαίτερα ως ανάμνηση είναι η επίσκεψή μας στην έκθεση της αλλοτινής βίβλας του διοικητή. Έπειτα από μια σύντομη εισαγωγή, οι συμμετέχοντες περιηγήθηκαν στο σπίτι μιλώντας χαμηλόφωνα. Όταν άκουσα τις διαφορετικές φωνές και γλώσσες στο αλλοτινό σπίτι του διοικητή, σκέφτηκα: Τι ικανοποίηση! Σήμερα βρίσκονται εδώ, στο σπίτι του ένα σωρό άνθρωπο – εμού συμπεριλαμβανομένου – που ο διοικητής σίγουρα δεν θα ήθελε ως επισκέπτες. Εμείς είμαστε εδώ, κι αυτός όχι! Το είπα στην ομάδα, που συμμερίστηκε την ικανοποίησή μου.

Έπειτα από δύο μέρες εντατικής δουλειάς, ήρθε την τρίτη μέρα η στιγμή του αποχωρισμού σε μια καταληκτική συνάντηση. Συγκινημένος από την εμπειρία αυτή είπα ότι θα μου έλειπε η ομάδα όταν θα έφευγε. «Θα μου λείψετε στ' αλήθεια» είπα. «Θα μου λείψουν οι φωνές σας εδώ! Βρήκα όμως ένα κόλπο να κρατήσω τουλάχιστον τις φωνές σας. Γιατί τις έχουμε ηχογραφήσει...»

Η ιδέα να καταγραφεί σε ηχητικά αρχεία και να μπορέσει να ακουστεί ο τρόπος με τον οποίο οι συμμετέχοντες αντιλήφθηκαν τα όσα είδαν και άκουσαν, αλλά και τι ένιωσαν, την οφείλω στο αρχικό σχεδιάγραμμα του εγχειρήματος «Sound in the Silence». Το ότι οι έφηβοι και οι νεαροί ενήλικες βρίσκουν *τα δικά τους* λόγια, τη φωνή και τη στάση τους απέναντι σε αυτή την ιστορία και την εκφράζουν, γίνονται δηλαδή οι ίδιοι δρώντες στην κουλτούρα της μνήμης μου φαίνεται πιο χρήσιμο από την απλή διδαχή για την ιστορία αυτή. Οι επίγονοι (και σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι πρόσφυγες)

έχουν λιγότερο χρέος να θυμούνται και πολύ περισσότερο το δικαίωμα να γνωρίζουν καλά αυτήν την ιστορία. Όποιος δεν έχει ολοζώντανη μπροστά στα μάτια του τη συγκεκριμένη ιστορία, θα τον καταδιώκει πάντα. Όποιος δεν ξέρει τι συνέβη τότε, πώς μια πολιτισμένη κοινωνία εξόκειλε σταδιακά, δεν θα μπορέσει να αναγνωρίσει τους κινδύνους ενός κοινωνικού εκτροχιασμού στο παρόν, ή θα τους αναγνωρίσει όταν θα είναι πολύ αργά. Κι όταν εκτροχιαστεί μια κατάσταση, δεν υπάρχει τέλος.

Η μέθοδος που δοκιμάστηκε με το «All in» αποδείχτηκε αποτελεσματική σε ένα δεύτερο σεμινάριο «All in» και σε άλλες ομάδες. [→σελ. 33](#) Το 2018 την εφαρμόσαμε, για παράδειγμα, σε μια γερμανο-τσεχική συνάντηση εφήβων. Οι Τσέχοι συμμετέχοντες έδειξαν έκπληξη για το πόση πολυφωνία φάνηκε σε ένα επαγγελματικό λύκειο από τη Φρανκφούρτη σχετικά με την καταγωγή. Επισκεφτήκαμε πάλι στο αλλοτινό σπίτι του διοικητή, άκουσα πάλι τις πολλές φωνές και γλώσσες. Και πάλι είπα στην ομάδα για την ικανοποίηση που ένιωθα. Αυθόρμητα τούς παρακίνησα: «Και τώρα για να δω δάχτυλα για τον διοικητή!» Ένας από τους μαθητές της Φρανκφούρτης κατάλαβε ότι εννοούσα το μεσαίο δάχτυλο, αλλά δεν τόλμησε. Μόνο όταν εγώ σήκωσα το μεσαίο δάχτυλο στον διοικητή, τόλμησαν να το κάνουν όλοι. Είχε κάτι το πολύ λυτρωτικό να στέκεσαι στο σπίτι όπου έμενε κάποτε ο διοικητής και να του σηκώνεις το μεσαίο δάχτυλο. Οι επισκέψεις σε τόπους μνήμης τείνουν – ειδικά σε σχολικό πλαίσιο – μέσω ενός συχνά σιωπηλού, αλλά εμφανώς επιθυμητού κοινωνικά κανόνα τρόπων συμπεριφοράς, να ενθαρρύνουν μια κάπως διστακτική στάση, γιατί δεν θέλει κανείς να κάνει κάτι λάθος.

Από το 2008 έως το 2014 συμμετείχε στο διαγενεακό φόρουμ η επιζήσασα από το Ράβενσμπρουκ και

ψυχαναλύτρια Margrit Wreschner-Rustow. Αναπτύχθηκε μεταξύ μας μια στενή επαγγελματική και φιλική σχέση. Οι συζητήσεις μαζί της, μαζί με την ψυχολόγο Batsheva Dagan και τις άλλες επιζήσασες όξυναν την αντίληψή μου, που είχε ήδη εξασκηθεί στις δεύτερες σπουδές μου στην ψυχολογία, για το επιβαρυντικό, ίσως και υπερβολικά επιβαρυντικό, το τοξικό ακόμη στοιχείο μιας ενασχόλησης με τα μαζικά εγκλήματα των εθνικοσοσιαλιστών. Η Margrit μού τόνισε ότι όταν προσλαμβάνω νέο προσωπικό θα πρέπει να προσέχω οι άνθρωποι αυτοί να έχουν «υψηλή αίσθηση του χιούμορ», ώστε να μπορούν τόσο οι ίδιοι όσο και οι άλλοι να κρατούν μια απόσταση από την ιστορική φρίκη. Χωρίς το χιούμορ της, πρόσθεσε, δεν θα μπορούσε να επιζήσει από τα τρία στρατόπεδα στα οποία βρέθηκε. Είπε ακόμη: «Πρέπει να δείξετε τόλμη!»

Είναι ενάντια στους τρόπους καλής συμπεριφοράς, να δείχνεις σε κάποιον το μεσαίο σου δάχτυλο. Ποιος όμως, αν όχι ο αλλοτινός διοικητής ενός στρατοπέδου συγκέντρωσης, θα άξιζε να του σηκώσεις το μεσαίο δάχτυλο; Ακόμη κι αν αυτό συμβαίνει με την ασφαλή απόσταση των 75 χρόνων και πλέον.

Στο τέλος του σεμιναρίου «All in» ένας από τους συμμετέχοντες είπε ότι πέρασε 19 μέρες στη Μεσόγειο θάλασσα. Εκεί είδε τον θάνατο με τα μάτια του. Όχι μόνο τον δικό του, αλλά είδε άλλους να πεθαίνουν. Και τότε σκέφτηκε: «Το μόνο που μπορώ να πω στον εαυτό μου είναι: Δεν έχει καμιά σημασία τι θα συμβεί στον κόσμο. Εγώ θα πεθάνω ή... δεν έχει σημασία. Δεν σκέφτομαι το μέλλον, δεν σκέφτομαι το παρελθόν. Δεν έχει σημασία. Αυτές τις δυο μέρες [στο Ράβενσμπρουκ] βίωσα μια πραγματική αφύπνιση. Ότι μπορείς να κάνεις κάτι, ότι οφείλεις να κάνεις κάτι».⁷

[Το κείμενο αυτό δημοσιεύθηκε σε συντομευμένη μορφή και με τον ίδιο τίτλο στο περιοδικό *Demokratie gegen Menschenfeindlichkeit*, τχ. 1 (2020), Frankfurt a. M. (Wochenschau-Verlag), σ. 74–88.]

- 1 Batsheva Dagan, «An die, die zögern zu fragen», στο *Gesegnet sei die Phantasie – verflucht sei sie! Erinnerungen von »Dort«*, Berlin 2010, σ. 11.
- 2 Πρβλ. Theodor W Adorno, «Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit?» (1959), στο του ίδιου, *Gesammelte Schriften*, τόμ. 10: *Kulturkritik und Gesellschaft 1/2*, Frankfurt a. M. 1997, σ. 571: «Η επεξεργασία του παρελθόντος ως διαδικασία διαφωτισμού αποτελεί επί της ουσίας μια τέτοια στροφή προς το υποκείμενο, την ενίσχυση της αυτοσυνειδησίας του και επομένως και του εαυτού του». Πρβλ. επίσης, Theodor W. Adorno, «Erziehung nach Auschwitz» (1966), στο του ίδιου, *Gesammelte Schriften*, τόμ. 10: *Kulturkritik und Gesellschaft 1/2*, Frankfurt a. M. 1997, σ. 676. Πρβλ. επίσης, Theodor W. Adorno, «Einleitung», στο του ίδιου, *Gesammelte Schriften*, τόμ. 5: *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. Drei Studien zu Hegel*, Frankfurt a. M. 1997, σ. 39.
- 3 Πρβλ. Kurt Brendler, «Die Unumgänglichkeit des »Themas« Holocaust für die Enkelgeneration», στο Kurt Brendler / Günter Rexilius, *Drei Generationen im Schatten der NS-Vergangenheit*, Wuppertal 1991, σ. 220–258, εδώ σ. 248.
- 4 Bernard Sutor, «Politische Bildung im Streit um die »intellektuelle Gründung« der Bundesrepublik Deutschland. Die Kontroversen der siebziger und achtziger Jahre», στο *Aus Politik und Zeitgeschichte* 52 (B45) (2002), σ. 17–27, εδώ σ. 27. <http://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/26619/politische-bildung>
- 5 Στο ίδιο.
- 6 Verena Haug και Barbara Thimm, *Projektdokumentation »Aus der Geschichte lernen?« Entwicklung zeitgemäßer Seminarkonzepte zur Vermittlung der NS-Geschichte insbesondere an Gedenkstätten im Kontext einer historisch-politischen Bildungsarbeit in Demokratie fördernder Perspektive*, Jugendgästehaus Dachau, Dachau 2007, σ. 13. <http://www.cap.lmu.de/download/2007/gedenkstaetten.pdf>
- 7 <https://youtu.be/ysBsQN6cdV8>, 16:02–16:22 / 17:33 (το κείμενο έχει διορθωθεί γραμματικά).

A

**«HistoryHipHop»-εργαστήριο
Ravensbrück 2006**
www.youtube.com/watch?v=5MGQOuvvrQQ

A

**«Ravensbrücker Generationenforum»
meets «Sound in the Silence»
Ravensbrück 2018**
[www.diemotte.de/de/mediathek/
sound-in-the-silence-2018-ravensbrueck-
video-deutsch](http://www.diemotte.de/de/mediathek/sound-in-the-silence-2018-ravensbrueck-video-deutsch)

B

**«11. Ravensbrücker Generationenforum»
Ravensbrück 2015**
www.youtube.com/watch?v=TRvzGNJAVek

B

**«Ravensbrücker Generationenforum»
meets «Sound in the Silence»
Ravensbrück 2019**
[www.diemotte.de/de/sound-in-the-silence/
ravensbruecker-generationenforum-meets-
sound-in-the-silence-2019](http://www.diemotte.de/de/sound-in-the-silence/ravensbruecker-generationenforum-meets-sound-in-the-silence-2019)

Γ

**«Sound in the Silence»
Ravensbrück 2017**
www.youtube.com/watch?v=hsciYtf74po

Γ

**Παρουσίαση του διαπολιτισμικού
δικτύου «All In»**
www.youtube.com/watch?v=ysBsQN6cdV8

Προσεγγίζοντας την Ιστορική Μνήμη στο ελληνικό σχολείο

Η εμπειρία μιας
εκπαιδευτικού

Η προσέγγιση της ιστορικής μνήμης σε θέματα ακανθώδη, η δημιουργία γεφυρών και συνεργασίας, η αποπομπή του ρατσισμού και του ιστορικού μίσους είναι ο στόχος μέσα από την αρμόζουσα διδασκαλία αλλά και τα προγράμματα, τις δράσεις και τα προγράμματα ανταλλαγής.

Η Μαρία Μπιτάκου είναι καθηγήτρια στο 1ο Γενικό Λύκειο Παλαιού Φαλήρου και ασχολείται ενεργά με το θέμα της ελληνικής ιστορικής μνήμης στα σχολεία.

Η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας, είναι από τα πιο γοητευτικά διδακτικά αντικείμενα, όμως ένα ακανθώδες σημείο είναι ο τρόπος προσέγγισης της ιστορικής μνήμης, σε θέματα που εξακολουθούν να αγγίζουν την επικαιρότητα και σε σχέση με ιστορικά γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος.

Στο ελληνικό σχολείο, ιδιαίτερη ευαισθησία στην προσέγγιση της ιστορικής μνήμης, απαιτούν τα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται τη Γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα, το ολοκαύτωμα των Ελλήνων (και όχι μόνο) Εβραίων. Οι ιστορικές αυτές περιόδους και γεγονότα, δε δημιουργούν δυσκολία μόνο στην διδασκαλία αλλά και σε σχολικές δράσεις, προγράμματα ανταλλαγής και επισκέψεις σε ιστορικούς τόπους.

Φυσικά τα ζητήματα αυτά, δεν απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή, ως προς το ιστορικό υπόβαθρο μόνο. Τη μεγαλύτερη δυσκολία την προκαλούν αποτελούν η προκατάληψη και ο ρατσισμός που εκπορεύονται από τους μαθητές, τους γονείς αλλά και τους συναδέλφους.

Σαφώς και πάντα είναι παρούσα στη διδασκαλία η παιδαγωγούσα ιστορία αλλά με ιστορική προσέγγιση που να αμβλύνει αυτά τα φαινόμενα.

Αιτίες για τις προκαταλήψεις αυτές, μαθητών, γονέων και συναδέλφων, είναι η δαιμονοποίηση των Εβραίων και η αντίληψη της διαιώνισης του μίσους και της εχθρότητας με τους Γερμανούς, (το ίδιο βέβαια συμβαίνει και με τους Τούρκους, εάν διδάξουμε για τη Μικρασιατική καταστροφή ή για τη γενοκτονία των Ποντίων).

Προκειμένου να προσεγγίσει την ιστορική μνήμη ο έλληνας εκπαιδευτικός, σχετικά με τα θέματα αυτά θέτει βασικούς στόχους και οργανώνει τη διδασκαλία ή το πρόγραμμα ανταλλαγής με:

1. Ιστορική γνώση – παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου από τον εκπαιδευτικό – διευκρίνιση όρων. Τις περισσότερες φορές οι μαθητές, οι γονείς αγνοούν την αληθινή ιστορία, πιστεύουν σε μυθεύματα που διαδίδονται.
2. Αναίρεση της τακτικής του μίσους. Εστίαση στο στόχο: γνώση και κατανόηση του παρελθόντος. Συνειδητοποίηση της απόλυτα καταστροφικής λειτουργίας του ρατσισμού. Δηλαδή οι μαθητές πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι στη θέση του στόχου, μπορεί να βρεθεί ο οποιοσδήποτε για οποιονδήποτε λόγο. Στη σύγχρονη εποχή με την άνοδο των ακραίων πολιτικών ομάδων, την αύξηση των κρουσμάτων του ρατσισμού, είναι περισσότερο αναγκαίο, ίσως, παρά ποτέ να καλλιεργηθεί ο ανθρωπισμός, ο σεβασμός, η αποδοχή του διαφορετικού.
3. Καλλιέργεια της ανθρωπιστικής κουλτούρας, καλλιέργεια της θέσης «ποτέ ξανά» για «οποιονδήποτε».

Αφορμές

Οι αφορμές προκειμένου να ασχοληθεί ο εκπαιδευτικός με τη διδασκαλία ιστορικών θεμάτων που αφορούν τη Γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα και το Ολοκαύτωμα, είναι πολλές. Άλλωστε πολλές φορές είναι προτιμότερο να υπάρχει ποικιλία στην αφορμή, γιατί οι μαθητές είναι πιο δεκτικοί σε κάτι που διακόπτει τη ρουτίνα τους.

- Ύλη μαθημάτων: ιστορία, λογοτεχνία, θρησκευτικά (π.χ. μέσα από τη διδασκαλία των διαφορετικών θρησκειών, τη διδασκαλία της αγάπης), χιμεία (π.χ. εξ αιτίας της αναφοράς στο Zyklon B),

μαθηματικά (π.χ. στατιστικά στοιχεία για τις απώλειες των Εβραϊκών πληθυσμών ανά ελληνική πόλη), ξένες γλώσσες

- Ιστορικοί περίπατοι / Εκπαιδευτικές επισκέψεις / Τοπική ιστορία (όμως με ουσιαστική προετοιμασία και με ομαδοσυνεργατικούς τρόπους στο χώρο. Η απλή περιδιάβαση δεν ωφελεί σε τίποτα)
- Εθνικές εορτές (όχι τόσο μέσω των κλασικών γιορτών, όσο μέσω επισκέψεων σε χώρους μνήμης π.χ. στρατόπεδο Χαϊδαρίου / Ημέρες μνήμης π.χ. 27 Ιανουαρίου (Διεθνής ημέρα μνήμης των θυμάτων του Ολοκαυτώματος), 15 Μαρτίου (Ημέρα μνήμης της αναχώρησης των πρώτων τρένων με Εβραίους από τη Θεσσαλονίκη για το Auschwitz)
- Πολιτιστικά προγράμματα: Ο εκπαιδευτικός στην Ελλάδα μπορεί να αξιοποιήσει τα πολιτιστικά προγράμματα, με μεγάλο εύρος και ποικιλία θεμάτων που να σχετίζονται με το Ολοκαύτωμα και τη Γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα. Τα πολιτιστικά προγράμματα, του δίνουν τη δυνατότητα να οργανώσει επίσκεψη του σχολείου σε τόπους που σχετίζονται με τα γεγονότα π.χ. Δίσημο, Καλάβρυτα, να αναπτυχθούν ομάδες συνεργασίας με τα αντίστοιχα σχολεία των περιοχών αυτών και εν συνεχεία, με προγράμματα e twinning, Erasmus+, Προγράμματα ανταλλαγής μέσω του Ιδρύματος Ελληνογερμανικής Νεολαίας, με μαθητές από την Ευρώπη και ειδικά από τη Γερμανία που αποτελεί βασικό ζητούμενο η άρση του ρατσισμού.
- Διαγωνισμός βίντεο για το Ολοκαύτωμα που διοργανώνει το Ελληνικό Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων και το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

Βασικό στοιχείο πίσω από όλα αυτά αποτελεί η εκπαίδευση του εκπαιδευτικού. Να διαθέτει το ιστορικό υπόβαθρο, έτσι ώστε να έχει τη δυνατότητα να δώσει το ιστορικό πλαίσιο αλλά και να απαντήσει σε ερωτήσεις.

Επίσης, είναι ανάγκη η θεμελιώδης κατανόηση από τον εκπαιδευτικό της ιδιαιτερότητας του θέματος της ιστορικής μνήμης. Της κατανόησης του τραύματος. Βασικό στοιχείο που λαμβάνεται γι' αυτό το λόγο υπόψη των εκπαιδευτικών είναι:

1. η ηλικία (πρωτοβάθμια / δευτεροβάθμια) για τις πληροφορίες εκ των προτέρων για τους χώρους, τις εικόνες, τις ταινίες. Κάθε χώρος ή κάθε εικόνα ή ταινία, δεν είναι κατάλληλη για όλες τις ηλικίες. Δίνουμε πολύ μεγάλη σημασία σε αυτό τον τομέα, έτσι ώστε και οι μαθητές να κατανοήσουν αλλά και να μην προκληθεί τραύμα.
2. Η σχέση με την εντοπιότητα π.χ. (Δίστομο – Σφαγή του Διστόμου – 10 Ιουνίου 1944, Καλάβρυτα – Σφαγή των Καλαβρύτων – 13 Δεκεμβρίου 1943/ Ζάκυνθος / Αθήνα / Θεσσαλονίκη) – Στη σύγχρονη Ελλάδα τα οικογενειακά βιώματα, οι μνήμες είναι πολύ πρόσφατα, τόσο από τις διηγήσεις συγγενών για τους απωλεσθέντες, όσο ακόμα και από αυτόπτες μάρτυρες – επιζώντες. Το κλίμα μπορεί να γίνει πολύ φορτισμένο και χρειάζεται ευαίσθητη προσέγγιση έτσι ώστε να μη στραφεί εναντίον του εκπαιδευτικού, καθώς τα τραγικά βιώματα, μπορούν να οδηγούν σε στάση διατήρησης της εχθρότητας και του μίσους.
Επίσης, βασικό παράγοντα αποτελεί ο τόπος, ανάλογα με τη στάση που τηρήθηκε εκ μέρους των τοπικών κοινωνιών την τρομερή εκείνη περίοδο π.χ. Η Ζάκυνθος και η Αθήνα βοήθησαν

τους Έλληνες εβραίους να σωθούν σε αντίθεση με τη Θεσσαλονίκη που υπάρχουν πολλές μαρτυρίες ότι καταδόθηκαν Έλληνες εβραίοι και ότι υφαρπάχθηκαν οι περιουσίες τους. Ο εκπαιδευτικός χειρίζεται με ιδιαίτερη προσοχή τα γεγονότα, όταν απευθύνεται σε παιδιά-κατοίκους αυτών των κοινωνιών, έτσι ώστε να μην υπάρξει η αίσθηση της ενοχής, της συννενοχής ή της επηρμένης στάσης. Όχι με την έννοια της απόκρυψης της ιστορικής αλήθειας αλλά με την έννοια της ιστορικής προσέγγισης με προσοχή, ευαισθησία και ανθρωπισμό.

3. Απαραίτητη είναι η προετοιμασία των μαθητών πριν από την επίσκεψη αλλά και η διαδικασία της αποφόρτισης μετά.

Βασικό κανόνα που ακολουθούμε στην προσέγγιση της ιστορικής μνήμης είναι να ΜΗΝ χρησιμοποιούμε οπτικό/ οπτικοακουστικό υλικό το οποίο να είναι φρικαλέο. Απαγορεύεται το *Horror porn*. Αυτό συμβαίνει γιατί αφενός οποιοσδήποτε απεικονίζεται μπορεί να είναι ένα οικείο πρόσωπο, συγγενής, φίλος κάποιου επιζώντα (Εβραίοι, Καλαβρυτινοί, Διστομιώτες). Αφετέρου, όταν εθίζουμε τους μαθητές στις σκληρές εικόνες (*horror porn*) σταματά να τους κάνει εντύπωση. Ούτως ή άλλως οι μαθητές είναι εθισμένοι στη βία λόγω της TV και του κινηματογράφου. Δεν εννοούμε να αποκρύψουμε την πληροφορία. Αλλά η πληροφορία μπορεί να δοθεί λεκτικά (προφορική μαρτυρία, ιστορικό κείμενο).

Προετοιμασία – Επιμόρφωση εκπαιδευτικών

- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων / Τμήμα Διαθρησκευτικών σχέσεων.
- Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (Αθήνα)
- Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης
- Yad Vashem
- Ίδρυμα TOLI – The Olga Lenguel Institute
- American Holocaust Museum
- Centropa
- Yahad – In Unum
- The Beit Association
- Διορθόδοξο Κέντρο της εκκλησίας της Ελλάδος

Δίνεται η ευκαιρία, εκτός από επιμόρφωση, για γνωριμία των εκπαιδευτικών εντός και εκτός Ελλάδος, με συνέπεια μέσω των δικτύων που δημιουργούνται να οργανώνονται προγράμματα συνεργασίας και ανταλλαγών.

Δυσκολίες

Δυσκολίες αποτελούν ο φόρτος της ύλης και των προγραμμάτων σπουδών, τα οποία στη Ελλάδα είναι πολύ πιεστικά. Παράλληλα η έλλειψη χρόνου από τους μαθητές να ασχοληθούν στον ελεύθερο χρόνο τους με έρευνα. Η λύση είναι η περισσότερη δουλειά να γίνει εντός μαθήματος και αυτό έχει ως προϋπόθεση την εκ των προτέρων εργασία από τον διδάσκοντα. (Πληροφορίες, φύλλα εργασίας, οπτικοακουστικό υλικό). Μία δυσκολία ακόμα αποτελούν οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που αφορούν τους λαούς με τους οποίους έχουν υπάρξει ιστορικές συγκρούσεις, όπως τους Γερμανούς. Βέβαια η άμβλυνση των στερεοτύπων, ακόμα και ο εξοβελισμός τους και τα στερεότυπα είναι ένας από τους στόχους

του διδάσκοντα που ασχολείται με την προσέγγιση της ιστορικής μνήμης. Η γραφειοκρατία αποτελεί έναν σοβαρό παράγοντα δυσκολίας, όσον αφορά τα προγράμματα ανταλλαγών, ακόμα και τις επισκέψεις κάποιες φορές, κυρίως, εάν οι τόποι βρίσκονται εκτός της πόλης του σχολείου.

Προσωπική εμπειρία

Μέσω του σεμιναρίου του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, παρακολούθησα το summer academy του Centropa. Μέσω αυτού του σεμιναρίου, μου δόθηκε η ευκαιρία να γνωριστώ με εκπαιδευτικούς από την Ευρώπη και την Αμερική. Το πρώτο πρόγραμμα που οργανώσαμε ήταν etwinning με τίτλο «Courageous people». Τυπικά συμμετείχαμε δυο σχολεία, το 1ο ΓΕΛ Παλαιού Φαλήρου και το Marie-Kahle-Gesamtschule στη Βόννη. Στην πραγματικότητα, συμμετείχε και ένα αμερικανικό σχολείο αλλά επίσημα δεν μπορούσαμε να το αναφέρουμε γιατί το πρόγραμμα ήταν ευρωπαϊκό. Το πρόγραμμα είχε ως έμπνευση τους ανθρώπους που βοήθησαν Εβραίους κατά τον ΒΠΠ αλλά και τους ανθρώπους που αδιαφόρησαν ή σιώπησαν. Η αναγωγή του προγράμματος, στη σημερινή εποχή, αφορούσε την αντίληψη ότι η σιωπή είναι συνηθισμένη και ότι είναι αδιανόητο να ανεχόμαστε οποιαδήποτε ρατσιστική συμπεριφορά.

Το βασικό πρόγραμμα που περιελάμβανε και ανταλλαγή μαθητών ήταν το Erasmus+. Η επαφή που μας οδήγησε σε αυτό ήταν το δίκτυο καθηγητών που είχαμε δημιουργήσει μέσω του Centropa. Συμμετείχαν έξι χώρες η Φιλανδία, η Κροατία, η Πολωνία, Η Δημοκρατία της Τσεχίας, η Γερμανία και η Ελλάδα. Τίτλος του

προγράμματος ήταν «You on my mind» και το θέμα μας ήταν η ανεκτικότητα και η επαφή των διαφορετικών λαών και η αποδοχή της διαφορετικότητας. Η άμβλυνση του ρατσισμού, των προκαταλήψεων.

Η αντίληψη των προγραμμάτων ανταλλαγών είναι να έρθουν σε επαφή οι μαθητές από την Ευρώπη, στην καθημερινή ζωή, έτσι ώστε να εξοβελιστούν τα στερεότυπα και να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές και οι τοπικές κοινωνίες ότι τα κοινά στοιχεία είναι περισσότερα από ό,τι νόμιζαν αλλά και ότι τα διαφορετικά είναι πολύ πιο ενδιαφέροντα από ό,τι νόμιζαν.

Βασικό στοιχείο αποτέλεσε η φιλοξενία των μαθητών στα σπίτια των μαθητών των άλλων χωρών. Μοιράστηκαν τις δράσεις στα σχολεία, την καθημερινότητα, τις συνήθειες και διατήρησαν περεταίρω επαφή.

Δυσκολίες αποτέλεσαν η συνεργασία με τους γονείς προκειμένου να πειστούν ότι τα παιδιά τους θα φιλοξενούνταν με ασφάλεια στα σπίτια των μαθητών των ξένων σχολείων και η δυνατότητα ή και η προθυμία τους να φιλοξενήσουν.

Προετοιμασία: Εκτός από τη γραφειοκρατία που προϋποθέτει ένα πρόγραμμα Erasmus+, χρειάζεται προετοιμασία για το πρόγραμμα όλων των ημερών, κάτι που γίνεται συλλογικά. Στη δική μας περίπτωση ο στόχος ήταν να επισκεφθούμε μέρη σημαντικά τοπικής ιστορίας, τόπους μνήμης και να δείχνουμε έμπρακτα την ανοχή αλλά και την αποδοχή του παρελθόντος. π.χ. Συναγωγές, καθολικούς και ορθόδοξους ναούς, στρατόπεδο συγκέντρωσης Groß-Rosen, Lednice, Mikulov.

Πριν γίνουν οι επισκέψεις μας είχαμε κατατοπίσει τους μαθητές για το ιστορικό πλαίσιο και είχαμε όλοι συμφωνήσει ότι όλοι αυτοί οι χώροι αποτελούν χώρους μνήμης και σεβασμού.

Οι δράσεις στο πρόγραμμα με πολυεθνικές ομάδες, με κατασκευή έργων τέχνης, παιχνίδια εμπιστοσύνης, αυτοσχέδιας ορχήστρας, αναρρίχησης βοήθησαν πολύ στο να αναπτυχθούν φιλίες μεταξύ των παιδιών.

Η επίδραση στους μαθητές ήταν τεράστια αλλά και στις οικογένειές τους και στην τοπική κοινωνία. η γνωριμία, το μοίρασμα της καθημερινότητας, ο χορός, το φαγητό συνέβαλαν πάρα πολύ στον εξοβελισμό των στερεοτύπων.

Σε όλες τις πόλεις η επαφή με τις τοπικές αρχές σηματοδότησε τη σημασία των διεθνικών επαφών και το άνοιγμα των τοπικών κοινωνιών. Η ανατροφοδότηση που είχαμε από τους μαθητές μας τόσο σε προσωπικό επίπεδο, όσο και μέσα από ερωτηματολόγια ήταν τρομερά θετική. Εν τέλει όλοι ανέφεραν πόσο πολύ κατάλαβαν το ότι τα κοινά στοιχεία τους με τα παιδιά από τις άλλες χώρες ήταν πολύ περισσότερα, ότι το πρόγραμμα ανταλλαγής τους έδωσε μια μοναδική ευκαιρία να αλλάξουν ως άνθρωποι και να διευρύνουν τους ορίζοντές τους. Ανάλογες ήταν και οι απαντήσεις από τους γονείς και την τοπική κοινωνία. Πρέπει να επισημάνω, ότι οι ίδιες αντιδράσεις υπήρξαν και στις άλλες χώρες.

Κάνοντας μια ιδιαίτερη αναφορά στη Γερμανία, θα ήθελα να πω ότι δεν αντιμετωπίσαμε κανένα πρόβλημα στη συνεργασία μας. Θα ήθελα να αναφέρω ενδεικτικά, ότι κατά την επίσκεψή μας στο Groß-Rosen υπήρξαν παιδιά και Ελληνόπουλα που αγκάλιασαν τους Γερμανούς φίλους τους, γιατί σκέφτηκαν ότι μπορεί να αισθάνονται πολύ άσχημα. Το θέμα αυτό συζητήθηκε αρκετά κατά τη διάρκεια της επίσκεψης και οι υπόλοιποι μαθητές ήταν πολύ υποστηρικτικοί.

Η εκπαιδευτική κοινότητα έχει μια μεγάλη χαρά με το να ζει και να συμβάλλει στη μόρφωση της νέας

γενιάς. Ένα από τα βασικά πράγματα που οι εκπαιδευτικοί επιδιώκουμε για τους μαθητές μας είναι να είναι ανθρωπιστές, φιλειρηνικοί, πολίτες του έθνους τους αλλά και πολίτες της Ευρώπης και του κόσμου. Η προσέγγιση της ιστορικής μνήμης σε θέματα ακανθώδη, η δημιουργία γεφυρών, συνεργασίας, αποπομπής του ρατσισμού και του ιστορικού μίσους είναι ο στόχος μέσα από την αρμόζουσα διδασκαλία αλλά και τα προγράμματα, τις δράσεις και τα προγράμματα ανταλλαγής. Μακάρι η δουλειά τόσο των Ελλήνων εκπαιδευτικών όσο και των Γερμανών συναδέλφων, να αποδώσουν αυτά που προσδοκούμε.

BATSHEVA DAGAN

**Ρωτήστε σήμερα!
Υπάρχει παιδαγωγική
της Σοά;**

Τα παιδιά με ρωτούσαν συχνά τι είναι ο αριθμός που έχω στο μπράτσο μου, αν είναι κάποιον νούμερο τηλεφώνου που ξεχνάω. Κάτι έπρεπε να τους απαντήσω.

Batsheva Dagan είναι επιζήσασα του Ολοκαυτώματος. Όταν ήταν έφηβη συνελήφθη από τους Ναζί και φυλακίστηκε σε διάφορα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπως το Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Είναι συγγραφέας, παιδαγωγός και ψυχολόγος και δραστηριοποιείται ως αυτόπτης μάρτυρας.

Ένα ζήτημα θέσης

Η θηριωδία του Ολοκαυτώματος δεν μπορεί να μεταδοθεί και την ίδια στιγμή δεν μπορεί να αποσιωπηθεί. Αυτή η κομβική παιδαγωγική πρόκληση της γερμανικής – και όχι μόνο – κοινωνίας θέτει πολλούς και πολλές παιδαγωγούς ενώπιον ενός προβλήματος το οποίο σε κανέναν δεν αρέσει να ομολογήσει: το πρόβλημα μιας υπερβολικής απαίτησης που δεν έχει ελπίδες να εκπληρωθεί. Μιας πολυεπίπεδης απαίτησης. Το να τη συνειδητοποιήσει κανείς αποτελεί προϋπόθεση για μια παιδαγωγικά κατάλληλη επεξεργασία αυτού που μας «χτυπάει» όταν ακούμε «το Ολοκαύτωμα», «η Σοά» ή απλώς «το Άουσβιτς».

Οι όροι αυτοί αντιπροσωπεύουν τη συστηματική προσπάθεια εξόντωσης της εβραϊκής ζωής στην Ευρώπη, χωρίς να θέλουμε εδώ να αποφύγουμε την αναφορά στις εξίσου διωχθείσες ομάδες όπως οι Σίντι και οι Ρομά, οι ομοφυλόφιλοι ή τα λεγόμενα «αντικοινωνικά στοιχεία». Όσο συγκεκριμένοι είναι οι γενικοί όροι για τις προσπάθειες εξόντωσης, τόσο συγκεκριμένες είναι οι εικόνες που σχηματίζει κάθε άνθρωπος στο μυαλό του σχετικά με το θέμα. Σοροί πτωμάτων, θάλαμοι αερίων, λιμοκτονούντες άνθρωποι, άνθρωποι-βασανιστές με στολές, αγκαθωτό συρματοπλέγμα, πύργοι σκοπιάς, μάντρες, σιδηροδρομικές γραμμές... και κάπου μέσα εκεί: Τι έκανε άραγε η γιαγιά μου εκείνη την περίοδο; Τι ήξερε ο παππούς μου; Τι σχέση έχουν αυτά με μένα; Οι περισσότεροι άνθρωποι κάποια στιγμή θα πέσουν τυχαία πάνω σε αυτά τα ερωτήματα – συνήθως παρακινήμένοι από άλλους. Σε συζητήσεις, σε επισκέψεις τόπων μνήμης, με αφορμή μια κινηματογραφική ταινία, ένα δημοσιογραφικό άρθρο ή κάποιον λίθο μνήμης.

Από παιδαγωγική σκοπιά, η υπερβολική αυτή απαίτηση είναι τροχοπέδη. Κατ' αρχάς πρέπει εδώ να υποστηρίξουμε εμφιατικά τη ρήση του Αντόρνο: Η απαίτηση να μην επαναληφθεί το Άουσβιτς πρέπει να είναι η πρώτη στην εκπαίδευση (πρβλ. Adorno 1969). Η απαίτηση αυτή συνεπάγεται την *επιβάρυνση*, και συγκεκριμένα εκείνη που τίθεται στους/στις παιδαγωγούς: Κινδυνεύουν να αποτύχουν ειδικά όσοι και όσες δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στο να μυήσουν τους νέους ανθρώπους στη σημασία της ίσης αξίας των ανθρώπων, να τους ευαισθητοποιήσουν ως προς το πόσο εύθραυστη είναι η ανθρώπινη τάξη. Κινδυνεύουν να αποτύχουν επειδή ακριβώς η Σοά είναι στην ουσία αβάσταχτη. Μέσα στην απόγνωσή του, ο άνθρωπος που στοχάζεται τείνει να τα βάζει με τον εαυτό του: Ποιο μερίδιο της θηριωδίας προέρχεται από τη δική του, την προσωπική του ιστορία; Από τη δική του οικογένεια; Από το δικό του χωριό; Από τη χώρα του; Υπερβάλλοντας κάπως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι: Όσο δεν έχει κλείσει κανείς τους προσωπικούς του λογαριασμούς με τη Σοά, με τέτοιο τρόπο ώστε να έχει σχηματίσει μια σταθερή θέση πάνω στο θέμα, εκπορευόμενη από τον στοχασμό του, δεν πρέπει να επιτρέπεται να ασχοληθεί με νέους. Βέβαια – δικαίως, ως έναν βαθμό –, εδώ θα αντέτεινε κανείς ότι οι λογαριασμοί αυτοί δεν κλείνουν ποτέ (πρβλ. Abram & Heyl 1996).

Στο Ισραήλ, η ενασχόληση με το θέμα της Σοά σε νεαρή ηλικία είναι αναπόφευκτη, όταν για παράδειγμα τα παιδιά ακούνε τις σειρήνες που κάθε χρόνο ουρλιάζουν σε όλη τη χώρα επί δύο λεπτά τη *Yom haScho'a*, την Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος, και ρωτάνε γιατί. Οι σειρήνες αυτές δεν σημαίνουν συναγερμό λόγω πυρκαγιάς ή κλοπής αυτοκινήτου, αλλά ακούγονται για κάτι που απασχολεί καθέναν και καθεμία ανεξαρτήτως

ηλικίας. Στη Γερμανία, τέτοια ερωτήματα δεν τίθενται αυτονοήτως, γιατί η Σοά και η καθημερινότητα είναι εν πολλοίς διαχωρισμένα μεταξύ τους. Η γερμανική «εργασία με την ιστορική μνήμη» (*Erinnerungsarbeit*) οριοθετείται κατά κανόνα σε ομάδες-στόχους και τόπους μνήμης λιγότερο ευρείς και δημόσιους. Η Ημέρα Μνήμης για τα Θύματα του Εθνικοσοσιαλισμού, επέτειος ταυτόχρονα της απελευθέρωσης των κρατουμένων του Άουσβιτς από τον Κόκκινο Στρατό στις 27 Ιανουαρίου του 1945, η οποία το 2005 κηρύχθηκε διεθνής ημέρα μνήμης από τα Ηνωμένα Έθνη, τιμάται – με τη συμμετοχή διεθνών ομάδων νέων – ως ώρα μνήμης στο Ράιχσταγκ, όχι στους δρόμους. Ακόμη και αν οι σημαίες της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας κυματίζουν μεσίστιες, ο κόσμος δεν έρχεται άμεσα αντιμέτωπος με το θέμα.

Έχω αφιερώσει μεγάλο μέρος της επαγγελματικής μου ζωής στο ερώτημα του ποια θα ήταν μια κατάλληλη εισαγωγή των νέων ανθρώπων στη Σοά και του πώς θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένας τρόπος που να υποστηρίζει τους παιδαγωγούς και τις παιδαγωγούς να συγκροτήσουν τη δική τους θέση απέναντι στο ζήτημα. Προτού πραγματευτεί κανείς τη Σοά, πρέπει να αναρωτηθεί και να ρωτήσει τους μαθητές και τις μαθήτριές του:

- Τι γνωρίζετε για το Ολοκαύτωμα;
- Ποια είναι η πηγή των γνώσεών σας;
- Τι θέλουν να ξέρουν τα παιδιά;
- Είστε σε θέση να διδάξετε το θέμα αυτό;

Προτείνετε στους μαθητές και τις μαθήτριες να ρωτήσουν τις οικογένειές τους τι γνωρίζουν για το Ολοκαύτωμα.

Όποιος και όποια δουλεύει με μαθητές και μαθήτριες, πρέπει επομένως να είναι: α) ευρέως ενημερωμένος, και β) συναισθηματικά έτοιμος (πρβλ. Dagan 1998). Από μόνη της καμία προϋπόθεση δεν επαρκεί. Η αρχή

αποτελείται από ερωτήσεις. Προτού μπορέσουν να διατυπωθούν μαθησιακοί στόχοι ή να οριστεί ένα συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, πρέπει πρώτα να είναι κανείς ανοιχτός. Ανοιχτός στα όσα γνωρίζει και στα όσα δεν γνωρίζει. Ανοιχτός στη δική του αμηχανία. Και – κάτι που δεν πρέπει να υποτιμάται – ανοιχτός στις πηγές των δικών του γνώσεων.

Ο προσανατολισμός του περιεχομένου στα ερωτήματα των παιδιών και των εφήβων προσφέρει έναν οδηγό που μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά για τους παιδαγωγούς και τις παιδαγωγούς. Εδώ χρειάζεται θάρρος, γιατί πρέπει να παραμερίσει κανείς τα όρια του φόβου του μη δείξει ασέβεια ως προς το θέμα, και γιατί πρέπει κανείς να διακινδυνεύσει την ανάδυση ερωτήσεων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ακόμη και ανάρμοστες. Όποιος δεν αφήνει να γίνουν τέτοιες ερωτήσεις, άθελά του εμποδίζει, ενδεχομένως, την προσέγγιση του θέματος. Με την ερώτηση πώς πήγαιναν οι άνθρωποι στην τουαλέτα στο Άουσβιτς, μια ερώτηση που προκαλεί ρίγος σε ορισμένους/-ες παιδαγωγούς, καμιά φορά σπάει ο πάγος, έτσι ώστε – με τρόπο κατάλληλο για την κάθε ηλικία – η καθημερινότητα του στρατοπέδου συγκέντρωσης να γίνει πιο χειροπιαστή.

Χαίρομαι για κάθε ερώτηση που μου κάνουν. Στο χέρι μου είναι να αποφασίσω εάν και πώς θα απαντήσω. Όσο μου κάνουν ερωτήσεις, μπορώ να μοιραστώ αυτά που βίωσα, να χαρώ την ανθρώπινη επαφή και να μεταδώσω κάτι από τα όσα έμαθα στη ζωή μου. Η παιδεία είναι ο σημαντικότερος πυλώνας στον οποίο πρέπει να στηρίζεται μια κοινωνία.

Η κατάλληλη ηλικία

Κατά κανόνα, στα γερμανικά σχολεία η ενασχόληση με τη Σοά ξεκινάει στο Γυμνάσιο, δηλαδή στην ηλικία των 13–15 χρόνων. Εάν ρωτήσει κανείς ποια είναι η «κατάλληλη» ηλικία για την ενασχόληση με τη Σοά, ένα πράγμα είναι σαφές: Σίγουρα δεν είναι αυτή η ηλικία. Το μεταβατικό στάδιο από την παιδική ηλικία στην ωριμότητα, κατά το οποίο ο άνθρωπος ασχολείται κυρίως με τον εαυτό του, τις διαδικασίες αλλαγής που συμβαίνουν στον ίδιο, και με τη στάθμιση της δικής του θέσης μέσα στην κοινωνία, δεν ενδείκνυται ιδιαίτερα για να τον φέρει κανείς αντιμέτωπο με θέματα που, σε τελική ανάλυση, απαιτούν κυρίως ενσυναίσθηση.

Πρέπει, επομένως, να πραγματεύεται κανείς τη Σοά μετά την ενηλικίωση και όχι νωρίτερα; Σαφώς και όχι. Όσο παράξενο κι αν ακούγεται ίσως σε πρώτη φάση, ποτέ δεν είναι αρκετά νωρίς για να ξεκινήσει κανείς να ασχολείται με τη Σοά. Ο παιδαγωγός πρέπει να είναι σε ιδιαίτερο βαθμό έτοιμος να προσεγγίσει το θέμα, όταν έχει να κάνει με πολύ νεαρούς και νεαρές μαθητές και μαθήτριες. Ως επιζήσασα και ως ψυχολόγος με παιδαγωγική κατάρτιση ένιωθα ότι έπρεπε να ασχοληθώ με το θέμα της Σοά και να κάνω κάτι για τις μελλοντικές γενιές, ειδικά για τα παιδιά. Τα παιδιά με ρωτούσαν συχνά τι είναι ο αριθμός που έχω στο μπράτσο μου, αν είναι κάποιο νούμερο τηλεφώνου που ξεχνάω. Κάτι έπρεπε να τους απαντήσω.

Η επεξεργασία της Σοά με τη βοήθεια υλικού και ειδικότερα παιδαγωγικού υλικού, μπορεί να είναι ένα κλειδί ώστε οι νέοι άνθρωποι να ενδιαφερθούν και να ενημερωθούν χωρίς να σοκαριστούν. Η χρήση παιδικών βιβλίων αποδείχτηκε πρόσφορη για μένα, από την

άποψη ότι μέσα από τη μορφή μια σύντομης, αυτοτελούς αφήγησης μπορεί να τεθεί το θεμέλιο για μια σταδιακή προσέγγιση του θέματος. Εδώ πρέπει να συνδυαστούν η τεκμηριωτική προοπτική και η φαντασία, ώστε να μην παραβιαστεί ένα θεμελιώδες δικαίωμα των παιδιών: το δικαίωμα για ένα ευτυχές τέλος («happy end»). Το δικό μου μότο είναι να αποκαλύπτει κανείς όσο περισσότερα χρειάζεται και όσα λιγότερα γίνεται. Αυτό είναι το κοινό στοιχείο στα *Wenn Sterne sprechen könnten* [«Αν μπορούσαν να μιλήσουν τα αστέρια»] (2007) και *Chika, die Hüandin im Ghetto* [«Τσίκα, η σκυλίτσα στο γκέτο»] (2008). Τα δύο αυτά παιδικά βιβλία τα έγραφα επειδή αναζητούσα έναν καλό τρόπο να ξυπνήσω το ενδιαφέρον των νέων ανθρώπων για τα γεγονότα γύρω από τη Σοά.

Η κεντρική ηρωίδα στο πρώτο βιβλίο είναι εμπνευσμένη από την ξαδέλφη μου Αλούνια, τον φύλακα-άγγελό μου στο Άουσβιτς. Η αφήγηση ακολουθεί πολύ στενά τα πραγματικά γεγονότα και προσφέρεται, λόγω των αυθεντικών στιγμιότυπων, ως ανάγνωσμα και για ενήλικες. Στο επίκεντρο βρίσκεται το Καλό που ενσαρκώνει η Αλούνια και το τέλος είναι αίσιο. Το *Τσίκα*, πάλι, έχει μεν αλληγορικό χαρακτήρα αλλά βασίζεται στην πραγματικότητα. Σύμφωνα με τους Νόμους της Νυρεμβέργης απαγορευόταν στους Εβραίους να έχουν κατοικίδια. Είναι σωστό να παίρνεις από τα παιδιά τα σκυλάκια τους; Αυτή η συγκριτικά μικρών διαστάσεων θηριωδία μπορεί να αποτελέσει μια καλή αφετηρία για τα παιδιά, προκειμένου με τα χρόνια να αποκτήσουν βασικές γνώσεις για τη Σοά.

Αποτελούν τα βιβλία αυτά ωραιοποιήσεις της πραγματικότητας; Σαφώς, παρουσιάζουν μια μετριάσμενη εικόνα, κάτι για το οποίο μπορεί να εκφράσει

κανείς τις αντιρρήσεις του. Ποιο είναι όμως το κατάλληλο κλειδί για την εισαγωγή στη Σοά; Όποιος βάλει σκοπό να αναπαραγάγει τη δική του αδυναμία μπροστά στη φρίκη της Σοά ενσταλάζοντάς τη στους νέους ανθρώπους, δεν μπορεί να επιτύχει. Παρά την καλή πρόθεση να εμποδίσει ένα μελλοντικό Ολοκαύτωμα, ο αποτροπιασμός δεν είναι καλός σύμβουλος, ούτε μπορεί να λειτουργήσει ως κίνητρο. Η άμεση επαφή με τον τρόπο δεν μπορεί να είναι εποικοδομητική. Μια εποικοδομητική ενασχόληση με τη Σοά δεν μπορεί να βασίζεται στον τρόπο, όταν μιλάμε για παιδιά. Αυτή την αντίφαση πρέπει να τη διαχειριστεί κανείς. Είναι σημαντικό τα παιδιά να μη μάθουν πρώτα για τη φρικαλεότητα. Καμιά φορά, ωστόσο, μαθαίνουν τέτοια πράγματα, από την τηλεόραση για παράδειγμα, κι έρχονται μετά στο σχολείο και λένε: «Είδα στην τηλεόραση ένα καμiónι με ανθρώπινα οστά». Όταν οι παιδαγωγοί μου αφηγούνται τέτοια περιστατικά και ρωτάνε πώς πρέπει να συμπεριφερθούν, τους/τις συμβουλεύω πως πρέπει να πουν: «Ναι, το είδα κι εγώ κι έχω στενοχωρηθεί όσο κι εσύ». Πρέπει να μιλήσει κανείς με το παιδί και να πει και στους γονείς του ότι το παιδί αντέδρασε σε αυτές τις εικόνες. Τα παιδιά γνωρίζουν περισσότερα απ' όσα νομίζουμε. Ακούνε και βλέπουν μέσω των ΜΜΕ. Πρέπει να τους προσφέρουμε εναλλακτικές εικόνες.

Το βιβλίο μου *Τσίκα, η σκυλίτσα στο γκέτο* είναι ένα τέτοιο παράδειγμα, ένα επεισόδιο για τη μάθηση και τη ζωή του κυνηγημένου με ήρωα έναν σκύλο. Η Σοά βρίσκεται σε δεύτερο πλάνο, η πλοκή σε πρώτο. Και το Κακό; Πρέπει να πει κανείς στα παιδιά ότι τότε είχαμε πόλεμο. Πρέπει να τους πούμε ότι οι Γερμανοί θεωρούσαν πως ήταν οι καλύτεροι στον κόσμο και ότι καταπίεσαν τους Εβραίους, τους Πολωνούς, τους ανθρώπους

από πολλές άλλες χώρες. Αυτό πρέπει να το ξέρουν τα παιδιά. Εγώ χαρίζω στους ακροατές μου πάντα μία λέξη: το «αλλά». «Αλλά υπήρχαν και καλοί άνθρωποι!» Έτσι στρέφω την προσοχή τους στο Καλό. Το Κακό μπαίνει σε δεύτερο πλάνο. Έτσι το βλέπω εγώ.

Καμιά φορά μού λένε οι παιδαγωγοί: «Μα δεν μπορούμε να δείξουμε στα παιδιά ένα κακό παράδειγμα!». Όμως πώς μπορούν τα παιδιά να μάθουν να ξεχωρίζουν ανάμεσα στο Καλό και στο Κακό; Πρέπει να τους δείξουμε και τα δύο: Το Κακό, αν και όχι με ακραίο τρόπο, και το Καλό. Πρέπει να καταδικάσουμε και να περιφρονήσουμε το Κακό και σε αντιστάθμισα να τονίσουμε το Καλό ως πρότυπο ταύτισης. Πρέπει να εκπαιδεύσουμε τα παιδιά να σκέπτονται, να τους δώσουμε τα πνευματικά εφόδια ώστε να επιλέγουν. Πρέπει να σκέπτονται και όχι να ακολουθούν. Το ποιος και το τι θα γίνουν είναι προϊόν της δικής τους επιλογής.

Μια δασκάλα εκεί που μένω στο Ισραήλ με προσκάλεσε σε ένα εγχείρημα με εξάχρονους μαθητές. Τους διάβασα αποσπάσματα από τα δύο βιβλία μου. Ήταν σπουδαία εμπειρία να βλέπεις πόσο καλά κατάλαβαν τα παιδιά. Δούλεψαν σε ομάδες και ασχολήθηκαν με την ιστορία. Η μία ομάδα παρουσίασε στην άλλη τα αποτελέσματα των συζητήσεών τους. Ήταν εξαιρετικά ωραία εμπειρία.

Η προσέγγιση της Σοά είναι μια διαδικασία κατά την οποία προκύπτουν ερωτήσεις, και στις ερωτήσεις αυτές καθένας και καθεμία δικαιούται μια απάντηση. Μια απάντηση που θα τον/τη βοηθήσει να πάει παρακάτω. Οι παιδαγωγοί δεν χρειάζεται ούτε να πουν ψέματα ούτε να ωραιοποιήσουν τα πράγματα. Πρέπει να μείνουν στις ερωτήσεις και να αντιμετωπίσουν τις ερωτήσεις των νέων ανθρώπων χωρίς να πλατειάσουν. Έτσι

μπορεί κανείς να προσεγγίσει τη Σοά από έξω προς τα μέσα, σε μια σπειροειδή κίνηση ας πούμε, και να προβεί σε μια ατομική ενασχόληση με αυτήν. Εδώ μπορεί να είναι χρήσιμη η διατύπωση μαθησιακών στόχων. Οι στόχοι πρέπει να είναι δομημένοι με τέτοιο τρόπο ώστε η εδραίωση κοινών βασικών γνώσεων να πραγματοποιηθεί πάνω σε έναν άξονα ενθάρρυνσης της ενσυναίσθησης και ταύτισης με τους πρωταγωνιστές. Το επόμενο βήμα μπορεί να είναι η διεύρυνση αυτής της ενσυναίσθησης, που επιτυγχάνεται μέσω της ανάδρασης με την κοινωνία μας σήμερα.

Όσον αφορά την Δ' έως την Στ' τάξη Δημοτικού, μπορεί, ιδανικά, να έχουν επιτευχθεί τα εξής:

- Οι μαθητές να είναι σε θέση να προσδιορίσουν τις έννοιες γκέτο, στρατόπεδο συγκέντρωσης, Εβραίοι, ναζί, κατοχή κ.λπ.
- Οι μαθητές να έχουν αναπτύξει συμπόνια για τους πρωταγωνιστές της ιστορίας.
- Οι μαθητές να δείχνουν ανοχή σε άλλες εθνικότητες, πολιτισμούς και θρησκείες.

Πρόκειται πάντα για διαδοχικά βήματα. Το *Τσίκα, η σκυλίτσα στο γκέτο* επιτρέπει να προσεγγίσει κανείς δειλά δειλά το θέμα. Το βιβλίο προσφέρεται τόσο για το νηπιαγωγείο όσο και για το Δημοτικό. Το *Αν μπορούσαν να μιλήσουν τα αστέρια* προορίζεται ως ανάγνωσμα για το Δημοτικό, γιατί εμβαθύνει περισσότερο και προσφέρει πιο πολλές γνώσεις για τη Σοά. Θέλω να μεταδώσω στα παιδιά τι σημαίνει η Σοά και θέλω να το κάνω με έναν απλό τρόπο.

Όστόσο, δεν πρέπει κανείς να πάρει κατά γράμμα τις ηλικιακές αυτές κατηγοριοποιήσεις. Για παράδειγμα, το *Τσίκα, η σκυλίτσα στο γκέτο* το διάβασα σε 17χρονους μαθητές ενός ευαγγελικού Γυμνασίου στη Γερμανία. Οι

έφηβοι έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον και βρήκαν το *Τσίκα* συναρπαστικό. Τους ρώτησα για ποια ηλικία, κατά την άποψή τους, ήταν κατάλληλο το αφήγημα. Είπαν: «Είναι κατάλληλο για όλους».

Το κατάλληλο μέσο

Εδώ έπαιξε ρόλο, βέβαια, και το γεγονός ότι το *Τσίκα* το διάβασα εγώ, που είμαι αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων. Οι μάρτυρες αποτελούν το λεπτό νήμα που συνδέει το παρελθόν με το παρόν, είναι αυτοί που μεταδίδουν την ιστορία, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν και την ίδια την ιστορία. Εμείς καθιστούμε την Ιστορία απτή και αναγώγιμη σε πραγματικά πρόσωπα, με όλα τα υπέρ και τα κατά που συνεπάγεται αυτό. Οι επιζήσαντες, που όπως εγώ δραστηριοποιούνται ως μάρτυρες του Ολοκαυτώματος στη Γερμανία και σε όλο τον κόσμο, έρχονται διαρκώς αντιμέτωποι με ένα ευρύ φάσμα ερωτήσεων. Καθένας και καθεμία βρίσκει τον δικό του τρόπο να χειριστεί τις ερωτήσεις αυτές. Μερικές τις έχω απαντήσει ήδη πολλές φορές, και όμως τις απαντώ κάθε φορά με χαρά. Ακόμη και αν πρόκειται για την ίδια απάντηση, τη δίνω σε έναν άλλο άνθρωπο.

Μερικές ερωτήσεις δεν θέλω να τις απαντήσω. Καμιά φορά, μπορεί και η σιωπή να είναι μια απάντηση. Συχνά με ρωτάνε: «Κι εσύ; Πιστεύεις στον Θεό;». Και τότε λέω: «Όχι, δεν πιστεύω. Όμως, υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που πιστεύουν». Ο Θεός δεν ήταν μαζί μας. Έτσι, τον αφήνω απ' έξω. Δεν θέλω να στερήσω από τα παιδιά την ελπίδα, αλλά δεν θέλω και να τους πω ψέματα. Στο επίκεντρο βρίσκεται πάντα η συνάντηση ανθρώπων. Συναντώ ανθρώπους στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Πολωνία, το Ισραήλ... Όλες αυτές είναι συναντήσεις με νέους

ανθρώπους, που έχουν περιέργεια και ενσαρκώνουν μια νέα γενιά της ανθρωπότητας. Για μένα, αυτές είναι προσωπικές στιγμές νίκης έναντι της απανθρωπιάς.

Κάποτε, ίσως χρόνια αργότερα, θα θυμηθούν με κάποια αφορμή την επίσκεψη σε έναν τόπο μνήμης, τη συνάντηση με έναν αυτόπτη μάρτυρα της εποχής εκείνης, ή ένα ποίημα που διάβασαν. Θα μπορέσουν να αντλήσουν κάτι δικό τους από αυτή την ανάμνηση και να το μεταδώσουν. Για να προκύψουν τέτοιοι μικροί θησαυροί, είναι σημαντικό να μην ξεχνάμε την ανθρώπινη υποσταση των μαρτύρων. Δεν είμαστε μηχανήματα αναπαραγωγής φράσεων χαραγμένων στην πέτρα, που στήνει κανείς σε έναν θρόνο και βάζει να παίζουν. Αλλά δεν είμαστε και μυθικά όντα, που δεν τολμά να κοιτάξει κανείς στα μάτια, από φόβο μήπως μαρμαρώσει. Είμαστε άνθρωποι, που κάποιοι έβαλαν σκοπό να τους εξοντώσουν μαζί με την αξιοπρέπειά τους, και αυτή την ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνεχίζουμε να υπερασπιζόμαστε σχεδόν 80 χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η ανάγκη και η απόφασή μας να μιλάμε για τη Σοά ανάγονται στο βίωμα ότι κάποιοι επιχειρήσαν να μας αφαιρέσουν την ταυτότητά μας. Ζήσαμε, όμως, και μια ζωή πέρα από τον καιρό που περάσαμε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Νιώσαμε οργή, χαρά, μάθαμε, δουλέψαμε και απολαύσαμε πριν και μετά τα στρατόπεδα. Η ζωή μου δεν σταμάτησε έξω από τις πύλες ενός στρατοπέδου συγκέντρωσης. Άρχισε εκεί. Αυτό είναι το προσωπικό μου happy end, το οποίο έχω να προσφέρω. Τα πιο πολλά παιδιά αποδέχονται το γεγονός ως κάτι το αυτονόητο και με αντιμετωπίζουν χωρίς προκατάληψη. Οι ενήλικες, αντίθετα, δυσκολεύονται περισσότερο να μη βλέπουν σε μένα μόνο την επιζήσασα. Έχουν λόγο, βεβαίως, γιατί το κίνητρο πίσω από αυτό είναι η προσπάθεια να φερθούν

με σεβασμό και όπως αρμόζει. Αν όμως αυτό οδηγεί στο να προκαλέσει στους μαθητές και τις μαθήτριες φόβο μπροστά σε μια συνάντηση με μάρτυρες του Ολοκαυτώματος, φόβο μην τυχόν και πουν κάτι λάθος, τότε δεν βοηθάει κανένα.

Το κατάλληλο σκηνικό

Η επιτυχία της «εργασίας με την ιστορική μνήμη» εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από το πλαίσιο και τον τόπο στον οποίο πραγματοποιείται. Μια επίσκεψη ρουτίνας σε έναν τόπο μνήμης δεν μπορεί να αποτελέσει εγγύηση ότι θα ασχοληθεί κανείς πράγματι με το θέμα της Σοά. Ειδικά την περίοδο που ένας άνθρωπος περνά την εφηβεία, μια τέτοια επίσκεψη μπορεί να είναι μια ευπρόσδεκτη αφορμή για προβοκατόρικη συμπεριφορά. Όσο πιο κοντά στη ζωή νέων ανθρώπων λαμβάνει χώρα η ενασχόλησή του με τη θεματική της Σοά, τόσο πιο απλή θα είναι και η ατομική πρόσβαση στο θέμα. Οι λίθοι μνήμης έξω από το γειτονικό σπίτι, οι συμμαθητές και οι συμμαθήτριες που έχουν υποστεί διωγμούς, τόποι μνήμης σε κοντινή απόσταση από το σπίτι, συχνά ασκούν μια πιο άμεση επιρροή απ' ό,τι μια διαδρομή με το πούλμαν στον τόπο μνήμης του Άουσβιτς.

Ανεξάρτητα από τον τόπο της «εργασίας με την ιστορική μνήμη», σημαντική είναι και η προσωπική έρευνα. Όσο πιο προσεκτικά καταγράφονται οι μαρτυρίες των επιζώντων, τόσο πιο πολύτιμη μπορεί να είναι μια ενασχόληση με τη Σοά. Μια και η Σοά – δικαίως – θεωρείται ακανθώδες παιδαγωγικό θέμα, οι παιδαγωγοί τείνουν να μη διακινδυνεύουν τίποτα ως προς αυτό και να παρουσιάσουν στα παιδιά και τους εφήβους έτοιμους θεμέλιους λίθους γνώσης, ώστε να αποφύγουν

δυσάρεστες συζητήσεις. Ωστόσο, πρέπει να επιτραπεί στον καθένα και στην καθεμία να αναζητήσει την προσωπική του πρόσβαση στο θέμα, χωρίς την πίεση συγκεκριμένων προσδοκιών και χωρίς απειλητικό σκηνικό.

Προοπτική

Η Σοά δεν μπορεί να αποσιωπηθεί. Ίσως να μην μπορεί και να εξηγηθεί, αλλά το θέμα αυτό πρέπει να εντάσσεται τελικά στο επίπεδο της ουσιαστικής ανθρώπινης συνάντησης. Πηγαίνω στη Γερμανία γιατί θέλω να ενισχύσω τους ανθρώπους που εργάζονται για μια πιο δίκαιη κοινωνία. Σήμερα, όταν βρίσκομαι στη Γερμανία χαίρομαι για τους νέους ανθρώπους που συναντώ. Δεν πρέπει να ντρέπονται για το γεγονός ότι είναι Γερμανοί. Πρέπει να μάθουν να αναλαμβάνουν ευθύνη και να κάνουν τη σωστή επιλογή. Μπορούν να είναι μάρτυρες των μαρτύρων. Μπορούν να είναι και δικοί μου μάρτυρες. Αν με ρωτήσει κάποιος αν συγχωρώ; Όχι, δεν συγχωρώ. Αν ξεχνώ; Όχι, δεν μπορώ να ξεχάσω. Όμως, δεν κατηγορώ τη νέα γενιά – φροντίζω να διατηρηθεί η ελπίδα πως η ανθρωπότητα μπορεί από τον υπερθετικό βαθμό της βαρβαρότητας να δημιουργήσει κάτι εποικοδομητικό. Προσωπικά, μέσω της δουλειάς μου, απέκτησα υπέροχους φίλους στη Γερμανία, τους οποίους αγαπώ.

Θεωρώ μεγάλη νίκη τη συνάντηση με νέους ανθρώπους στη Γερμανία και σε όλο τον κόσμο, οι οποίοι συζητούν με «ανοιχτές» τις κεραίες μαζί μου. Όσο είμαστε σε θέση, εμείς οι επιζώντες θα συμβάλλουμε ώστε η συλλογική μνήμη της ανθρωπότητας να μη λησμονήσει για τι θηριωδίες είναι ικανός ο άνθρωπος. Όλες τις φορές που πήγα στη Γερμανία μπόρεσα να αντλήσω πολλή ελπίδα από τις συζητήσεις με ανθρώπους που πλέον

ονομάζω φίλους μου και που τους αγαπώ, ανθρώπους που αναζητούν τον δικό τους δρόμο ενασχόλησης με τη Σοά. Όσο για τους παιδαγωγούς και τις παιδαγωγούς, εύχομαι να δημιουργήσουν το πλαίσιο για τους νέους ανθρώπους, ώστε να επιτρέψουν και σε αυτούς την ενασχόληση με τη Σοά. Όχι από κάποια αίσθηση καθήκοντος, αλλά επειδή ειδικά στις πιο φρικτές περιόδους φαίνεται πόσο ανθρωπινος μπορεί να είναι ο άνθρωπος. Υπάρχει μια παιδαγωγική της Σοά; Υπήρξε η Σοά. Υπάρχουμε εμείς. Ρωτήστε σήμερα.

[Αυτό το κείμενο έχει ελαφρώς περικοπεί. Το κείμενο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά με τον ίδιο τίτλο στο *Praxishandbuch Migrationspädagogische und rassismuskritische Jugendarbeit*, 1/2015, Schwalbach am Taunus (Wochenschau-Verlag), 222–229.

Με τη συμβολή και τα εισαγωγικά σχόλια του Stefan-Lutz Simon και του Γεράσιμου Μπέκα.]

Βιβλιογραφία

Abram Ido / Heyl Matthias, *Thema Holocaust. Ein Buch für die Schule*, Αμβούργο 1996.

Adorno Theodor W., «Erziehung nach Auschwitz», στο *Stichworte. Kritische Modelle 2*, Φρανκφούρτη 1969, σ. 85–101.

Adorno Theodor W., «Erziehung nach Auschwitz», στο Gerd Kadelbach (επιμ.), σε συνεργασία με τον Theodor W. Adorno, *Erziehung zur Mündigkeit. Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959 bis 1969*, Φρανκφούρτη 1972, σ. 88–104.

Dagan Batsheva, «Wie können wir Kindern helfen, über den Holocaust zu lernen? Ein psychologisch-pädagogischer Zugang. Warum, was, wie und wann?», στο Matthias Heyl / Jürgen Moysisch (επιμ.), *Der Holocaust – ein Thema für die Grundschule?*, Αμβούργο 1998, σ. 36–50.

ΕΓΙΝ Σκέψεις: Ιστορική Μνήμη
Μία έκδοση του Ελληνογερμανικού Ιδρύματος Νεολαίας
www.egin-dgjiw.org

τη έκδοση, 2023 Λειψία

Τίτλος της γερμανικής έκδοσης:
DGJW Impulse: Erinnerungsarbeit

Υπεύθυνοι: Γεράσιμος Μπέκας και Μαρία Σαρηγιαννίδου
Σύνταξη: Τζορτζίνα Παπαγιάννη
Μετάφραση προς τα Ελληνικά: Πελαγία Τσινάρη
Γραφιστικά: Hug & Eberlein, Leipzig
Εκτύπωση: RögeDruck – Druckerei Friedrich Röge e. K., Leipzig
Αντίτυπα: 500

Μπορείτε να παραγγείλετε την έκδοση εδώ:
www.dgjiw-egin.org/impulse

Αφήνουμε τους / τις συγγραφείς να αποφασίσουν εάν και κατά πόσο θα χρησιμοποιήσουν ουδέτερη ως προς το φύλο γλώσσα.

Με τη χρηματοδότηση του Ομοσπονδιακού Υπουργείου για την Οικογένεια, την τρίτη ηλικία, τις γυναίκες και τη νεολαία.

Gefördert vom:

Bundesministerium
für Familie, Senioren, Frauen
und Jugend